

О.В. БІЛОСКУРСЬКА

**КОНСТИТУЦІЙНИЙ ОБОВ'ЯЗОК
ДОДЕРЖУВАТИСЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ
ТА ЗАКОНІВ УКРАЇНИ**

**Чернівці
Книги – XXI
2011**

*МОЇМ БАТЬКАМ
ЛЕСІ ТА ВАЛЕРІЮ
ШКІЛЬНЮК
ПРИСВЯЧУЮ*

УДК 342.74
ББК 66.9(4Укр)300.33
Б 613

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Національного університету
“Острозька кадемія”*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Федоренко Владислав Леонідович – доктор юридичних наук, директор Департаменту конституційного та адміністративного права Міністерства юстиції України;

Гринюк Роман Федорович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного та міжнародного права, декан економіко-правового факультету Донецького національного університету;

Корчевна Любов Олександрівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедрою конституційного права та правосуддя Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова

Науковий редактор:

Скрипнюк Олександр Васильович - Академік Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України

Б 613

Білокурська О.В.

Конституційний обов’язок додержуватися Конституції України та законів України. – Чернівці : Книги – XXI, 2011. – 200 с.

ISBN 978-617-614-011-5

В монографії здійснено комплексний аналіз конституційного обов’язку додержуватися Конституції України. Подається авторське визначення та розглядається структура даного обов’язку, форми його реалізації. Досліджується механізм забезпечення виконання вказаного обов’язку та обґрунтовуються такі його різновиди як організаційно-правовий та нормативно-правовий механізми. Пропонуються висновки щодо вдосконалення чинного законодавства у сфері конституційних обов’язків людини і громадянина в Україні.

Розраховано для широкого загалу читачів.

ББК 66.9(4Укр)300.33

ISBN 978-617-614-011-5

©Білокурська О.В., 2011

П Е Р Е Д М О В А

З прийняттям Конституції України 1996 року зріс науковий інтерес щодо дослідження проблем інституту конституційних обов'язків людини та громадянина. У сучасній юридичній літературі були здійснені перші кроки до подолання тієї диспропорції, за якої основна увага приділялася питанню прав і свободи та набагато менше питанню конституційних обов'язків людини та громадянина.

Проблема конституційних обов'язків як одного із засобів розвитку конституційно-правових відносин, формування правової свідомості людини та громадянина, становлення законності та правопорядку є досить актуальною для вітчизняної правової науки. На рівні із конституційними правами, свободами обов'язки людини, громадянина, як складова конституційно-правового статусу, є регулятором виду і міри поведінки учасників суспільних відносин, засобом правової рівноваги їх матеріальних і духовних потреб, вираженням найбільш істотних зв'язків та відносин між суспільством, особистістю, державою, забезпеченням поєднання громадських та особистих інтересів.

Значне місце серед конституційних обов'язків людини та громадянина займає обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, закріплений ч. 1 ст. 68 Основного Закону України, який можна вважати основоположним для всіх інших юридичних обов'язків людини і громадянина, закріпленою в конституційно-правових нормах вимогою держави щодо моделі поведінки громадян та всіх осіб, які перебувають на території України на законних підставах. Виконання саме зазначеного обов'язку в найбільш повній мірі сприяє дотриманню, виконанню інших конституційних обов'язків, є також однією з гарантій дотримання конституційних прав людини і громадянина.

Актуальність теми монографічного дослідження зумовлена також недостатньою теоретичною розробленістю на сучасному етапі розвитку і становлення вітчизняної конституційно-правової думки. Потребують більш детального аналізу, зокрема, питання щодо поняття і змісту конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, його структури та форм реалізації. Багатоаспектність і значимість досліджуваної проблеми потребує також наукової розробки практичних рекомендацій щодо вдосконалення механізму забезпечення виконання зазначеного обов'язку. Важливо дослідити даний обов'язок в системі інших конституційних обов'язків, визначити його місце, роль для реалізації конституційного статусу особи.

Значущість названої проблематики посилюється у зв'язку з необхідністю створення організаційно-правового механізму виконання конституційного обов'язку людини і громадянина додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей як одного із юридичних засобів реалізації, зокрема, органами державної влади своїх функцій, одного із основних чинників стабілізації суспільних відносин в Україні. Особливо актуальним ці питання є в сучасний період визнаної багатьма науковцями, практиками колізійності конституційних норм, зумовленої внесенням змін до Конституції України Законом України від 8 грудня 2004 року.

Дослідження відповідних теоретичних проблем, пов'язаних із названим обов'язком, на наш погляд, не тільки сприятиме вдосконаленню механізму його реалізації, а й може стати певним вкладом як в загальну теорію конституційних обов'язків, так і загалом в теоретичну концепцію прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

Ступінь наукової розробки теми є багатоаспектним, що зумовлює необхідність вивчення та узагальнення досліджень вітчизняних і зарубіжних

мислителів і вчених – представників різних галузей юридичної науки. Наріжні аспекти цієї проблеми свого часу набули розробки в працях І. Канта, Г. Гегеля та інших мислителів. Вагомий внесок у дослідження проблеми зробили такі відомі російські дослідники як П. Виноградов і Г. Шершеневич. Значну увагу дослідженням проблематики конституційних обов'язків людини і громадянина взагалі, і обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, зокрема, приділили такі вчені, як С. Алексєєв, Н. Боброва, В. Бутилін, М. Вітрук, Л. Воеводін, Б. Ебзєєв, В. Єм, Т. Зражевська, С. Кечек'ян, А. Лєп'юшкін, О. Лукашева, В. Лучін, Г. Мальцев, В. Маслєнніков, М. Матузов, В. Нєрсєсянц, Б. Топорнін. У вітчизняній юридичній літературі різні аспекти зазначеної проблеми досліджувалися в працях А. Колодія, В. Копєйчикова, Т. Костецької, Л. Летнянчина, О. Марцєляка, Н. М'яловицької, А. Олійника, В. Погорілка, П. Рабіновича, М. Савєнка, Ю. Тодики, О. Фрицького, М. Хавронюка, М. Цвіка, Ю. Шемшученка та інших.

Важливим кроком на цьому шляху є запропонована монографія вітчизняної дослідниці, кандидата юридичних наук Білоскурської Олени “Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України”. В ній здійснено комплексний науковий аналіз теоретичних та практичних проблем конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей та обґрунтування висновків щодо його поняття, змісту та форм реалізації; вирішення низки теоретичних і практичних проблем механізму забезпечення виконання обов'язку людини і громадянина додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей; сформульовані ґрунтовні висновки щодо поняття, історії становлення та розвитку конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні; зроблено обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення національної системи законодавства в цій сфері.

У монографії акцентується увага на вирішенні таких основних завдань, як з'ясування загальних рис теорії конституційних обов'язків людини і громадянина з метою пошуку наукових підходів до дослідження конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. У роботі подається екскурс в історію розвитку та становлення інституту конституційних обов'язків людини та громадянина в Україні. На підставі аналізу існуючих в науковій літературі та з метою удосконалення формулюється визначення конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні та розкривається їх суть, зміст і форма.

Досліджуючи обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей через призму конституційних обов'язків автор монографії загалом пропонує визначення поняття досліджуваного обов'язку та аналізує форми реалізації зазначеного конституційного обов'язку.

У монографії розкриваються такі важливі питання, як поняття механізму забезпечення виконання обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, здійснено науковий аналіз проблем організаційно-правового механізму забезпечення виконання зазначеного обов'язку та досліджено нормативно-правовий механізм забезпечення виконання обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Враховуючи кількість порушень норм Основного Закону та інших законів України, беручи до уваги проблеми організації і функціонування державного механізму та становлення громадянського суспільства автором запропоновані науково-обґрунтовані пропозиції по вдосконаленню норм чинного законодавства, спрямованого на забезпечення виконання досліджуваного конституційного обов'язку.

Актуальні висновки та рекомендації, обґрунтовані автором монографії сприятимуть здійсненню подальших ґрунтовних досліджень проблематики конституційних обов'язків людини та громадянина, розгортанню подальшої наукової дискусії із зазначеної проблеми. Сформульовані в дослідженні теоретичні положення, висновки і рекомендації можуть бути використані: у науково-дослідній сфері – як підґрунтя для подальшого вдосконалення концепції конституційно-правового статусу людини і громадянина; у правотворчій діяльності – при розробці й удосконаленні законодавства; у навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників, навчальних посібників з конституційного права, у викладанні курсів “Конституційне право України”, “Конституційне право зарубіжних країн”, “Порівняльне конституційне право”, “Актуальні проблеми конституційного права” відповідних спецкурсів у вищих навчальних закладах, а також у науково-дослідній роботі студентів і аспірантів юридичних факультетів; у процесі правовиховної роботи – для підвищення рівня правової свідомості та правової культури людини і громадянина.

Виходячи із важливості піднятих у монографії Олени Білоскурської “Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України” питань є всі підстави вважати, що дане наукове дослідження викличе зацікавлення та стане у нагоді науковцям, викладачам конституційного права вищих навчальних закладів, аспірантам, а також широкому колу осіб, хто цікавиться проблемами конституційного права.

Академік Національної академії
правових наук України,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

О. Скрипнюк

Г Л А В А 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ОBOB'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

§ 1. Конституційні обов'язки людини і громадянина як елемент конституційно-правового статусу особи і конституційно-правовий інститут

Прийняття Конституції України 1996 року, яка закріпила важливі демократичні принципи устрою держави і суспільства, сприяло розвитку суспільних відносин на якісно новій конституційній основі, викликало необхідність перегляду ролі та значення багатьох конституційних категорій. Це також стосується конституційних обов'язків людини і громадянина, які в демократичному суспільстві є одним із вагомих елементів його правової основи, посідають вагоме місце при визначенні меж державної влади у її відношеннях з людиною, громадянином, виступають специфічною формою управління суспільством, засобом соціальної координації діяльності людей.

Ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 р. [1] та відповідно ст. 23 Конституції України 1996 р. [2] встановлюють, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. Тобто, людина наділяється не тільки правами і свободами, які надають їй певні можливості набуття, володіння, користування і розпорядження політичними, економічними, соціальними та іншими благами, але й обов'язками, додержання яких є неодмінною умовою досягнення відповідних цілей і які охоплюють всі основні сфери життя та діяльності особи, а також суспільства та держави.

Обов'язки виступають вагомим елементом механізму стабільності в суспільстві, одним із чинників забезпечення та не порушення прав людини і громадянина. Як зауважив Б. Ебзєєв: “Обов'язки є таким же необхідним елементом правового регулювання, як і права, вони іманентні будь-якому правопорядку і пов'язують як демократичну соціальну правову державу, так і особу” [3, с. 12].

Так, людина, перебуваючи в суспільстві, постійно взаємодіє з іншими людьми, а тому, вона не може не мати обов'язків стосовно суспільства, інших осіб, держави. В свою чергу, конституційні обов'язки не припиняються і не виникають раз за разом. Вони діють постійно і людина не може відмовитися від виконання своїх конституційних обов'язків, перш за все тому, що вони виступають засобом забезпечення конституційних прав і свобод. На думку окремих науковців, “невиконання своїх обов'язків певною частиною членів суспільства неправомірно змінює їх конституційно-правовий статус на шкоду статусу інших його членів, права і свободи яких відповідно фактично обмежуються. Це, у свою чергу, порушує баланс інтересів і створює умови для виникнення конфліктів між людьми. Якщо такі випадки набувають масового характеру, вони стають причиною глобальних кризових явищ у суспільстві, а у разі, коли конституційні обов'язки масово не виконуються тими членами суспільства, які є посадовими та службовими особами органів державної влади, – стають причиною глобальних кризових явищ у державі” [4, с. 287–288].

Сукупність прав, свобод та обов'язків особи, закріплених Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами, складають серцевину, основу конституційно-правового статусу особи, який, в свою чергу, є однією із складових основ конституційного ладу.

Конституційно-правовий статус людини і громадянина розвивається відповідно до політичної, економічної та інших систем суспільства, залежить

від встановленого державного ладу. Саме він передбачає систему взаємовідносин особи і держави, їх взаємні права та обов'язки.

В основі правового статусу людини і громадянина обов'язки виконують досить різноманітні багатоцільові функції та соціальні ролі:

- а) як один з елементів правового статусу особистості;
- б) як вид і міра належної поведінки;
- в) як гарантія і необхідна умова реалізації прав і свобод громадян;
- г) як фактор укріплення законності і правопорядку, виконання функцій держави [5, с. 306].

В юридичній літературі є різноманітні підходи до визначення правового, конституційно-правового статусу особи та їх елементного складу.

Слід зауважити, що основоположним для всіх правових статусів особи є конституційний, який визначається лише нормами Основного Закону, на відміну від конституційно-правового статусу, що формується нормами Конституції та інших конституційних законів [6, с. 37].

Загалом під конституційно-правовим статусом людини і громадянина розуміють визначені Конституцією та іншими правовими актами конституційного права місце, положення і роль людини і громадянина в суспільстві й державі [4, с. 79; 7, с. 125; 8, с. 133].

В свою чергу, В. Чхіквдзе зауважував, що поняття правового статусу особи складається з соціально допустимих і необхідних можливостей особи не просто як індивіда, а як громадянина [9, с. 86]. При цьому більшість російських вчених визначають правовий статус людини і громадянина як сукупність прав, свобод і обов'язків, якими він наділяється як суб'єкт правовідносин, що виникають в процесі реалізації норм всіх галузей права [10, с. 91; 11, с. 200; 12, с. 144].

Під конституційно-правовим статусом особи розуміють, зокрема, загальні, основоположні начала, за допомогою яких у Конституції визначаються основні права, свободи і обов'язки людини й громадянина, а

також гарантії їх здійснення, тобто можливість мати, володіти, користуватися і розпоряджатися економічними, політичними, культурними та іншими соціальними цінностями, благами; користуватися свободою дій і поведінки в межах конституції та інших законів [13, с. 189–190]. На думку Т. Костецької, “конституційно-правовий статус особи – це насамперед система встановлених конституційним законодавством, наділених юридичним верховенством і гарантованих державою фундаментальних прав, свобод та обов’язків людини і громадянина, які в сукупності з іншими правовими елементами (категоріями) (правосуб’єктністю, громадянством, принципами та ін.) визначають становище людини і громадянина у суспільстві та державі” [6, с. 42].

В юридичній літературі відсутнє єдине розуміння елементного складу поняття конституційно-правового статусу.

Так, наприклад, більшість вчених, до структури конституційно-правового статусу відносять наступні елементи: громадянство, правосуб’єктність, принципи правового статусу людини і громадянина, права, свободи та обов’язки, гарантії правового статусу [4, с. 79; 7, с. 125; 14, с. 107; 15, с. 27–38; 16, с. 121]. Інші автори пропонують поділити всі елементи на три рівні: правові настанови, що пов’язані із належністю до громадянства та регулюванням відносин щодо громадянства; загальні принципи правового статусу особи; основні права, свободи та обов’язки [11, с. 200–201].

Існують пропозиції виокремити статусні правові норми і правові відносини, суб’єктивні права, свободи і юридичні обов’язки, громадянство, правові принципи і юридичні гарантії, законні інтереси, правосуб’єктність, юридичну відповідальність [5, с. 269; 8, с. 133; 17, с. 153]. Крім того, до загального переліку основних елементів додаються ще такі як рівність кожного перед законом та судом, невідчужуваність основних прав і свобод, гуманізм і соціальна свобода [18, с. 120–122].

В свою чергу, незважаючи на певну різницю у підходах до визначення елементів основ конституційно-правового статусу особи, усі вказані структурні компоненти в більшій чи меншій мірі характеризують і безпосередньо визначають місце індивіда в суспільстві і державі. Але, слід зауважити, що центральними в кожному запропонованому структурному складі є права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Тому конституційні обов'язки є важливим, невід'ємним, самостійним елементом конституційно-правового статусу людини і громадянина.

Окремі науковці зауважують, що “при визначенні обов'язку законодавець виходить за рамки індивідуального інтересу, що лежить в основі суб'єктивного права, формує вимоги до поведінки людини, виходячи з об'єктивно встановленої міри співвідношення інтересів особи з інтересами суспільства, державними інтересами. Завдяки обов'язкам зникає чисто індивідуалістична основа взаємовідношень між особою та державою. Але найголовнішим, є те, що робить обов'язок необхідним й істотним компонентом відносин держави та особи – це його роль у забезпеченні державної дисципліни, у зростанні відповідальності громадян та державних органів” [19, с. 139].

Соціальна цінність конституційних обов'язків, як правової форми взаємозв'язку особи і держави, полягає в тому, що вони виступають юридичним засобом виконання державою своїх функцій і в цьому плані покликані сприяти захисту суверенітету, територіальної цілісності і незалежності України, охороні конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина, забезпеченню економічної безпеки держави, законності та правопорядку, виконанню нею соціальної функції [20, с. 10].

Таким чином, юридичні обов'язки, в тому числі й конституційні обов'язки є загальноісторичною, філософською, моральною та юридичною категорією, які потребують всестороннього, комплексного дослідження. Актуальною теоретичною проблемою є дослідження інституту

конституційних обов'язків, оскільки це дає можливість показати їх специфіку, сутність, зміст та характерні ознаки.

Слід зазначити, що на відміну від інституту прав і свобод людини і громадянина, аналізу якого в юридичній літературі приділена значна увага, дослідження питань обов'язків як елементу конституційного статусу особи хоча і привертає увагу науковців та загалом ця проблема носить доволі фрагментарний характер [21; 22; 23; 24], хоча за останні роки з'являються окремі наукові праці з вказаної тематики [3; 15; 17; 20; 25].

Поняття конституційних обов'язків необхідно розкривати, перш за все, виходячи як із загальних уявлень про обов'язки та беручи до уваги їх юридичні аспекти. Великі можливості в цьому відношенні, як наголошував Б. Семенко, містить у собі метод системно-структурного аналізу [26, с. 154]. Застосування системного аналізу могло б сприяти більш глибокій розробці однієї з ключових категорій правової науки – юридичних обов'язків, які, на думку С. Алексєєва, не обмежуються “рамками” правовідносин і не є лише їх елементами. Юридичні ... обов'язки за своїм змістом (а тим більше за своїм значенням) виступають в якості явищ багатших, багатогранніших, таких, що володіють самостійною цінністю [27, с. 258].

В юридичній літературі поняття “обов'язки людини і громадянина” має велике коло визначень, тому, притримуючись певної хронологічної послідовності, наведемо деякі з них.

В “Большом юридическом словаре” конституційні обов'язки людини і громадянина визначають як виражені в конституційно-правових нормах вимоги конкретної держави до поведінки осіб, що перебувають на території цієї держави, або лише до поведінки осіб зазначеної держави незалежно від місця їх перебування [28, с. 303].

Розповсюдженим також є твердження, що юридичний обов'язок – це передбачена і така, що охороняється законодавством, необхідність належної

поведінки учасника правових відносин в інтересах уповноваженого суб'єкта (індивіда, організації, держави загалом) [29, с. 317].

На думку О. Скакун, обов'язок – це гарантована законом міра суспільно необхідної (корисної) і державно доцільної поведінки особи, об'єктивно обумовлена потребами існування та розвитку інших осіб, соціальних груп, націй, людства [30, с. 183]. Окремі науковці розуміють обов'язок як вид і міру державно-доцільної, розумної, корисної, об'єктивно зумовленої поведінки, що покликана вносити порядок та “умиротворення” в життя [5, с. 306–307]. Н. Мяловицька, наприклад, вважає, що конституційний обов'язок громадянина і людини – це міра обов'язкової поведінки, якої кожний повинен дотримуватися для забезпечення нормального функціонування інших суб'єктів громадянського суспільства [13, с. 199]. Інші вчені розглядають конституційні обов'язки як вищі правові вимоги, що висуваються до кожної особистості і пов'язані з охороною та захистом найважливіших цінностей, із вчиненням дій (бездіяльності), які слугують задоволенню особистих і суспільних інтересів у правовій демократичній державі [31, с. 211].

Слід підкреслити, що відповідне поняття автори формулюють іноді як: “обов'язки громадян”, “юридичні обов'язки громадян”, “основні обов'язки громадян”, “конституційні обов'язки громадян” і т. д. Тому видається необхідним встановити співвідношення цих понять, оскільки науковці по різному їх трактують.

Зокрема, у польській юридичній літературі спробували визначити якою мірою юридична наука використовує термін “основні” щодо обов'язків. Деякі вчені зауважили, що цей термін використовується для виділення певної категорії обов'язків з числа інших юридичних обов'язків. Ця назва передбачає також, що критерієм виділення цього виду обов'язків в окрему групу виступає ранжування важливості кожного типу обов'язків [32, с. 32].

Таким чином, у цьому випадку представлена своєрідна ієрархізація обов'язків.

В спеціальній юридичній літературі існує два загальноприйнятих підходи при визначенні критерію виділення окремо основних обов'язків. Частина вчених підтримує важливість так званого матеріального критерію, а інша група дослідників надає перевагу формальному критерію. Як матеріальний критерій визначається ступінь важливості і значення окремих обов'язків у контексті суспільних і особистих інтересів. Натомість формальним критерієм вважають факт розміщення якого-небудь обов'язку в конституції [33, с. 171].

Певно, що серед правових обов'язків найбільше значення мають ті, які закріплюються Основним Законом держави. Вони об'єктивно відбивають найістотніші відносини між суспільством і особою, державою і громадянином, забезпечують поєднання громадських та особистих інтересів, можливість користуватися найбільш вагомими благами життя.

Б. Ебзєєв звертає увагу, що проблемі юридичних, в тому числі конституційних обов'язків в юридичній літературі до цих пір приділяється недостатньо уваги. Конституційні обов'язки він називає основними обов'язками, які закріплені в Конституції і виступають парною категорією основних прав і свобод. Усі вони, як і суб'єктивні конституційні права, опосередковують найбільш істотні відносини і зв'язки між суспільством та його членами, державою і її громадянами [34, с. 215–217].

Закріплені в Конституції України обов'язки є конституційними обов'язками людини і громадянина. Вони відрізняються від інших обов'язків за змістом та формою закріплення. Такі обов'язки займають домінуюче положення у всій системі юридичних обов'язків, визначають характер усіх інших юридичних обов'язків людини та громадянина, які закріплюються галузевим законодавством і мають особливе соціальне призначення.

Як вірно підкреслює Л. Воеводін, конституційні обов'язки особи – це лише невелика частина всіх тих обов'язків, котрі закон покладає на неї. Вони відрізняються від інших обов'язків громадян рядом особливостей, і все ж таки, звертає увагу автор, можна говорити про єдине поняття юридичного обов'язку, незалежно від того, в якому нормативному акті він записаний [15, с. 136].

На думку М. Вітрук “широко розповсюджені у правовій науці визначення конституційних обов'язків є логічно неправильними”. Науковець стверджує, що автори допускають у визначенні логічну помилку, так зване коло у визначенні і, найголовніше, на його думку, не розкривають соціального змісту конституційних обов'язків, матеріального критерію виділення їх в групу, що підлягає закріпленню з боку держави в Основному Законі – Конституції [35, с. 34].

Виділення із всієї системи обов'язків людини і громадянина їх основних обов'язків має об'єктивне підґрунтя. Основні обов'язки, будучи формою вираження корінних, істотних зв'язків, відносин індивіда і суспільства, представляють основні можливості, що забезпечуються суспільством в зазначених соціальних умовах. Їх характер, як основних, визначається матеріальними умовами розвитку людини і суспільства, сукупністю суспільних відносин і не залежить лише від волі законодавця.

У суспільстві держава юридично закріплює в Конституції основні права і обов'язки людини і громадянина, оголошуючи їх конституційними. Тому терміни “основні” і “конституційні” стосовно обов'язків громадян не виступають абсолютно тотожними, як вважають чи погоджуються з такою думкою окремі автори. “В конституційних обов'язках поряд з юридичним змістом треба вбачати соціальний зміст – основні обов'язки, який лежить в основі останнього, виступає основним і найбільш активним у розвитку. Основні обов'язки за своїм змістом – соціальний інститут, конституційні

обов'язки – правовий інститут, який виступає юридичним вираженням і закріпленням основних обов'язків людини та громадянина” [36, с. 35].

Свого часу, у період, коли польська наука почала відходити від радянських догм, спробу сформулювати поняття “основні обов'язки громадян” зробив А. Ратайчак [37, с. 380]. Своє визначення він побудував на основі переліку конституційних обов'язків, сформульованих у розділі під назвою “Основні права й обов'язки громадян”. Автор охопив тільки такі обов'язки, які випливають з положень, що містяться в згаданому розділі Основного Закону. Але подібне розташування, по-перше, виключає обов'язки, закріплені в нормах інших розділів Конституції, а, по-друге, воно досить статично трактує роль обов'язків особи. Адже метою правового інституту є не тільки “забезпечення і зміцнення існуючих суспільних відносин”, а також і їхній розвиток та вдосконалення. Тому є дискусійним питання про те, чи справді відсутність факту регулювання в конкретних законах позбавляє конституційний обов'язок характеру основного обов'язку. Уявляється, що не зовсім правильно висувати як основоположну рису основних обов'язків людини, громадянина те, що вони регулюються конституційними нормами, оскільки вона є досить істотною рисою, однак вторинною стосовно інших.

Отже, належність будь-якого обов'язку до категорії “основних” має значення для встановлення пріоритетів у політиці держави, що у першу чергу зобов'язано забезпечувати основні права й обов'язки. В свою чергу, з юридичного погляду істотне значення має належність будь-якого обов'язку до категорії конституційних, тому що конституційні норми, які опосередковують ці обов'язки, мають найвищу юридичну силу.

Аналізуючи наявні в юридичній літературі твердження та трактування можна запропонувати три підходи стосовно визначення поняття обов'язку.

Так, ряд науковців притримується думки, що поняття обов'язку слід розкривати через категорію належного.

Зокрема, ще за радянських часів для визначення юридичного обов'язку використовувалось коротке формулювання: “Обов'язок – це міра належної поведінки”, запропоноване С. Братусем на зразок суб'єктивного права: “Право – це міра можливої поведінки” [38, с. 11], яке пізніше було піддане критиці з таких міркувань: по-перше, відзначалося, що через таке розуміння правовий обов'язок ототожнюється з фактичною поведінкою, що відповідає обов'язку [39, с. 60]; по-друге, вказувалося, що при подібному визначенні присутній елемент тавтології, тому що вказівка на належну поведінку – просто заміна терміну “обов'язок” його синонімом. Зауваження не до кінця виправдане, але справедливо те, що саме поняття “належного” вимагає пояснення. У зазначеному варіанті визначення правового обов'язку виявляється відоме запозичення у В. Даля, що писав: “Обов'язок – “долг”, все належне, все, що лежить на комусь, що хто-небудь виконувати і дотримувати повинен, зобов'язаний. На людині лежать обов'язки до самої себе (особистий), обов'язок до ближнього, її державний чи громадський, і, зрештою, духовний” [40, с. 640]; по-третє, має місце своєрідне перенесення загальної етичної категорії належного на окремий випадок. Категорія належного охоплює взагалі усі вимоги, що ставляться до людей у формі соціальних норм [41, с. 406].

У сфері права, поняття “належна поведінка” вказує на відповідність поведінки вимогам норм права, або, інакше кажучи, вказує на правомірність поведінки, тому мірою належного за своєю природою є і суб'єктивне право, і обов'язок.

Визначення обов'язку через категорію належного вказує лише на його зовнішні атрибути, на приналежність до системи соціально-нормативного регулювання поведінки людини, але не розкриває його сутності [22, с. 57–58], з чим ми, безперечно, погоджуємося.

“Належна поведінка” – це поведінка, що відповідає обов'язку. Мається на увазі виконання обов'язку, а не безпосередньо сам обов'язок. Тобто,

“належне” характеризує сам процес реалізації. У зв’язку з цим, “належне” охарактеризовує лише односторонньо обов’язок, а саме настанову на його виконання і, таким чином, не виражає внутрішнього змісту обов’язку, не дозволяє відмежувати його від норми, у якій він фіксується.

Існує в юридичній літературі і інший підхід щодо визначення поняття обов’язку, а саме через категорію необхідності.

Як зазначав відомий мислитель та філософ І. Кант, обов’язок – це є необхідність [42, с. 236], а Г. Гегель називав правові обов’язки зовнішньою необхідністю [43, с. 54].

Так, свого часу С. Кечек’ян, розкриваючи поняття обов’язку через “повинність”, трактував його як “необхідність” і у своєму визначенні використовував такий термін “необхідність”, хоча й обмовився, що вживання цього терміна пов’язане з деякими незручностями. Він визначав обов’язок як зумовлену вимогою норми права і забезпечену державним примусом необхідність встановленої поведінки [39, с. 60]. Оскільки необхідність найчастіше вживається у філософському значенні і тут не пов’язана з діючими в природі і суспільстві закономірностями, то автор пояснював, що необхідність вживається не тільки у філософському, але й в іншому розумінні.

Обов’язок як необхідність поведінки визначали й інші науковці радянського періоду, а саме Ю. Ткаченко, О. Лепьошкін, Г. Мальцев, М. Матузов [44, с. 5; 45; 46, с. 76; 47, с. 151].

Ми дотримуємося наукової позиції тих учених, які розкривають поняття юридичного обов’язку саме через категорію необхідності. Сьогодні, в умовах побудови в Україні правової, демократичної держави, обов’язки людини і громадянина зберігають свою відмінність від прав і не ототожнюються з ними. Тому видається правильним висловлювання про те, що для того, щоб встановити відмінності між правами, свободами і обов’язками, розкрити суть кожного з цих явищ доречно буде розкривати

поняття прав і свобод через категорію правової можливості, а обов'язків – через категорію правової необхідності.

Категорія необхідності закладена в основу досліджень інституту обов'язків багатьма юристами, в тому числі М. Вітруком, Л. Воеводіним, В. Масленніковим, Б. Семенком та іншими. Так, значну увагу проблемам обов'язків приділив В. Масленніков, і зазначив, що конституційні обов'язки – це мінімум претензій суспільства до особи, елементарні вимоги потрібної (бажаної) поведінки, виконання яких є абсолютно необхідним для забезпечення суспільних потреб [24, с. 20], а також для досягнення визначених в самому тексті основного закону соціальних цілей [48, с. 85].

Окремі науковці, які поняття та зміст конституційних обов'язків пов'язували з їх соціально-правовою природою, взаємодією моральних і правових факторів, зауважували, що це є “матеріально зумовлена і гарантована необхідність в поведінці особи, межі якої визначені нормами об'єктивного права (Конституцією, законом, іншими правовими нормативними актами) в цілях користування певними благами та цінностями для задоволення суспільних і особистих інтересів на основі їх єдності і поєднання” [49, с. 147]. Таким чином, автор такого визначення розглядає обов'язок як частину механізму забезпечення балансу інтересів особи та суспільства.

В юридичній літературі також під правовим обов'язком розуміли закріплену в основному законі і гарантовану державою міру необхідної участі громадянина у створенні і примноженні соціальних благ [50, с. 53] або закріплену в нормах права вимогу до суб'єкта, яка виражає соціально зумовлену необхідність встановленої поведінки і забезпечену можливістю державного примусу щодо суб'єкта такої поведінки [22, с. 62].

Л. Воеводін, наприклад, визначає конституційний обов'язок як встановлену державою в інтересах всіх членів суспільства і закріплену в Конституції необхідність, що приписує кожному громадянину певний вид і

міру поведінки та відповідальність за неналежне її виконання [15, с. 141], інші вчені-науковці під юридичним обов'язком розуміють необхідність певної поведінки громадянина, що закріплена правовою нормою [51, с. 397].

Слід наголосити, що сьогодні серед українських конституціоналістів більшість також дотримуються думки, що поняття обов'язків варто розкривати через категорію правової необхідності.

Зокрема, визначається, що конституційний обов'язок – це міра необхідної поведінки особи, яка передбачена конституцією та спрямована на задоволення потреб і інтересів інших суб'єктів суспільних відносин [52, с. 160]. “Юридична енциклопедія”, наприклад, визначає обов'язок конституційний як міру суспільно необхідної правомірної поведінки особи, передбачену конституцією держави [53, с. 224–225].

Ряд вітчизняних вчених під конституційними обов'язками людини і громадянина вбачають закріплену Конституцією України і гарантовану відповідним механізмом їх здійснення необхідність вчинення дій, покладену на людину чи громадянина України і безумовну для виконання ними [4, с. 288].

На нашу думку, на відміну від “належної поведінки”, “правова необхідність” – це визначене нормативним актом правило поведінки. Категорія необхідності є більш вузьким, конкретизованим і формалізованим правилом поведінки. На відміну від “належної поведінки”, вона в обов'язковому порядку має бути визначена нормативним актом, а саме Конституцією України, і окреслювати найбільш важливі, необхідні обов'язки.

В свою чергу, “належна поведінка” хоча і є так само бажаною для нормативного закріплення, але за своєю роллю є менш важливою і необхідною для формалізації через нормативно-правовий акт.

Крім того, категорія необхідності чітко окреслює коло суб'єктів, що її визначають. Зокрема, розглядаючи обов'язок додержуватися Конституції

України та законів України, таким суб'єктом виступає Верховна Рада України, тоді як належна поведінка може мати своїм джерелом і звичай, і локальний нормативний акт, витоки моралі, етику поведінки.

Якщо стверджувати, що юридичний обов'язок – це належна поведінка, то змушені будемо визнати необхідність формалізації, тобто закріплення через нормативний акт всіх видів належної поведінки, коли в свою чергу, правова необхідність, як видається, це те, що регламентовано нормою закону.

Таким чином, на нашу думку, в розглянутому підході щодо поняття сутності обов'язку залишається незмінним те, що юридичний обов'язок – це сфера необхідності та виконання. І в даному випадку необхідність розуміється саме в змісті об'єктивної закономірності, що виражена в юридичному обов'язку.

Ми вважаємо, що при дослідженні категорії конституційних обов'язків слід розмежувати такі взаємопов'язані категорії, як сутність обов'язків, їх зміст та форми.

Під сутністю обов'язків треба розуміти державно-правову необхідність певної поведінки, під змістом – конкретну належну поведінку, приписану законом [21, с. 31]. Зміст того чи іншого конституційного обов'язку є різним і виступає більш вагомішою та ширшою категорією від сутності, яка, в свою чергу, є внутрішньою складовою обов'язку та однаковою для всіх конституційних обов'язків. Зокрема, необхідність як сутність конституційного обов'язку наповнюється кожного разу конкретним змістом, який визначає не тільки межі поведінки, а також її вид, міру, характер. Відрізнити один обов'язок від іншого та показати його специфіку можна саме за змістом, а не за сутністю. Так, наприклад, можна помітити різницю у змісті обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей і обов'язку шанувати державні символи. Закон вимагає від громадянина не будь-яку поведінку, а лише потрібну, необхідну, тобто таку, яка знадобиться саме для

даної ситуації. Сутність, таким чином, конкретизується, деталізується, розвивається, перетворюється у чітку вимогу здійснити строго визначені дії або утриматися від них, що погоджується із загальними положеннями про співвідношення сутності і змісту взагалі, з трактуванням з цих позицій права загалом. Формула: “обов’язок є міра належної поведінки” означає не обов’язок взагалі, а конкретний обов’язок, тому що залежно від виду обов’язку змінюється і вид, міра, характер потрібної поведінки. Сутності, тобто ядра обов’язку, тут не торкаються [54, с. 197].

На цьому етапі, враховуючи раніше вказані міркування, зазначимо, що категорія необхідності найбільш змістовно розкриває сутність правового обов’язку. Дана категорія, з одного боку, вказує, що цей обов’язок існує і розвивається в межах бажаної, встановленої законом і забезпеченої державою поведінки, а з іншого – відображає сутність саме правового обов’язку із притаманною йому специфікою (можливість застосування державного примусу). Категорія необхідності, як наголошується в літературі, дозволяє більш адекватно відобразити сутність правового обов’язку, що володіє всіма якостями, які належать праву загалом, через діалектичну єдність загального і окремого [22, с. 62].

Отже, переважно сутність юридичних обов’язків розкривається за допомогою категорії “правова необхідність”, тобто необхідність, передбачена Конституцією, іншими законами.

Таким чином, за своєю суттю, конституційні обов’язки є необхідністю певної поведінки людини і громадянина, що зумовлена Конституцією України.

В свою чергу, змістом будь-якого обов’язку є поведінка особи, що визначена законодавцем необхідною для забезпечення, реалізації та розвитку інтересів суспільства, держави та інших осіб. Отже, обов’язок наділений соціальною функцією в сфері взаємовідносин держави і особи – скріплювати воедино, координувати, впорядковувати зв’язок різноманітних соціальних

інтересів у процесі юридичного регулювання дій окремих індивідів, так і досить широких об'єднань, організацій громадян [19, с. 138]. Зокрема, Б. Семенко до числа невід'ємних елементів поняття юридичного обов'язку відніс: а) необхідність поведінки, що закріплена в законі (сутність); б) міру, вид, характер цієї поведінки (зміст); в) вказівку на опосередковуваний інтерес; г) метод забезпечення необхідних дій; д) спрямованість і зміст волі законодавця, вираженої в обов'язку. Виходячи з цього, він запропонував визначити юридичний обов'язок, як встановлені законом вид і міру необхідної поведінки (в рамках загальних чи конкретних правовідносин), що відповідає інтересам суспільства, вповноваженої, а також правозобов'язаної особи і такої, що забезпечується у випадку порушення можливістю державного примусу [55, с. 12].

Конституційні обов'язки встановлюються і визначаються законодавцем за своїм змістом як для забезпечення інтересів інших людей, всього суспільства, держави, так і безпосередньо для самих носіїв відповідних обов'язків.

Узагальнюючи матеріал, що викладений у спеціальній юридичній літературі можна зазначити, що характерними рисами обов'язків є наступні:

а) виконання обов'язків пов'язують із соціальним благом [49, с. 139–147];

б) обов'язки сприяють примноженню матеріальних і духовних благ народу, зміцненню законності і правопорядку [50, с. 52];

в) метою конституційних обов'язків є створення найбільш сприятливих умов життєдіяльності суспільства, охорона його економічних ресурсів, історичних пам'ятників, їх збереження для майбутніх поколінь [56, с. 92].

З позиції, наприклад, Б. Щетініна, норми, встановлені законом та гарантовані державою, надають громадянину певні юридичні можливості для набуття матеріальних, соціальних та духовних благ [57, с. 207–208].

О. Лукашева, зокрема, переконана, що кожна людина має права на певний

обсяг благ (матеріальних і духовних), отриманню яких повинні сприяти суспільство і держава [58, с. 2].

В підсумку, можна сказати, що *за своїм змістом конституційні обов'язки – це необхідність передбаченої Конституцією України поведінки людини і громадянина в інтересах суспільства, держави та інших осіб щодо створення і захисту суспільних і власних благ.*

За формою конституційні обов'язки людини і громадянина – це вид юридичних обов'язків, які являють собою необхідність поведінки людини і громадянина в межах і порядку, передбачених Конституцією України.

Згідно із положеннями Загальної декларації прав людини 1948 р., а саме ч. 2 ст. 29, обов'язки встановлюються з метою забезпечення належного визнання і поваги громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

Так, обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, обов'язок захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів, не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, можна стверджувати, що закріплені з метою захисту інтересів усього суспільства. В свою чергу такі конституційні обов'язки, як обов'язок, наприклад, батьків піклуватися про своїх дітей до досягнення ними повноліття, обов'язок дітей утримувати своїх непрацездатних батьків, обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей закріплені, насамперед, з метою захисту інтересів кожної фізичної особи.

Крім двох зазначених категорій – належності та необхідності в юридичній літературі була здійснена спроба розкрити поняття обов'язку і через категорію “правова можливість”.

Зокрема, Г. Мальцев вважав, що “юридичний обов'язок є не тільки належне, але й можливе в людській поведінці. В юридичному обов'язку, як і в суб'єктивному праві, втілюється певна тенденція людської поведінки, що опирається на об'єктивні закономірності суспільного розвитку і виражає їх.

Вимога, закріплена в юридичному обов'язку, реальна і можлива, і не можна накласти на людину обов'язок, який вона практично ніколи не змогла б виконати" [46, с. 72].

Подібних поглядів дотримувався, наприклад, і Ю. Єрмоєнко, який, розглядаючи законність як конституційний обов'язок суворого і неухильного додержання Конституції і законів, наголосив, що законність – це не тільки конституційний обов'язок, але й суб'єктивне конституційне право особи, яке визначає вид і міру її можливої поведінки [59, с. 92–93]. Такий підхід справедливо, на нашу думку, не був підтриманий науковцями, оскільки, як зауважив М. Матузов, юридичний обов'язок у будь-якому випадку не можна визначати через категорію можливості, сутність обов'язку не в можливості, а в необхідності. Право, на його думку, не приписує нічого неможливого, його вимоги об'єктивно виконувані. В протилежному випадку цілі правового регулювання були б недосяжними [47, с. 162].

У науковій юридичній літературі мають місце і інші підходи щодо розмежування та визначення конституційних обов'язків. Так, окремі вчені-науковці розуміють конституційні обов'язки, наприклад, як морально-правові принципи, різновид юридичних обов'язків, які визначають обов'язкову (бажану) для всіх громадян і суспільства поведінку людини і громадянина у державно-правовій та соціальній сферах [60, с. 12].

Л. Летнянчин визначає конституційні обов'язки людини і громадянина як різновид юридичних обов'язків, визнану і встановлену державою в інтересах усіх членів суспільства і кожної особи, засновану на нормах Міжнародної хартії прав людини та християнської моралі й закріплену в Конституції України необхідність, що приписує кожному індивіду певні вид і міру поведінки [20, с. 7–8].

Ідею єдності моральних і правових норм у змісті обов'язків підтримують також інші науковці [24]. Ще за радянських часів наголошувалося, що право є також мораль, але мораль, частина якої

настільки визначена і відмежована, що її обов'язки тільки тому можуть дотримуватись, що їх недотримання пов'язане з кримінальними або цивільними покараннями [61, с. 619]. ...Основні обов'язки громадян поєднують в собі якості юридичного веління з якостями морально-ідеологічного імперативу, а їх нормативність забезпечується дією обох елементів їх змісту, тобто моральною належністю та юридичною обов'язковістю [23, с. 5].

Однак, ряд науковців вважає, що у визначення обов'язку мають бути включені правові, а не етичні моменти [46, с. 74]. Як уявляється, у законодавстві не слід зловживати включенням до актів політичних, моральних та інших норм. Вони, за висловом деяких авторів, "засмічують" правовий комплекс, маючи зовсім інший механізм реалізації [62, с. 34].

На нашу думку, для конституційних обов'язків людини і громадянина не є характерним зв'язок із вимогами документів, що носять моральний характер та включення їх принципів до положень Основного Закону.

Мабуть, варто звернути увагу на те, що обов'язки морального характеру, якими є, наприклад, обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття, а повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків, закріплені в Конституції України, а тому мають правовий, а отже, обов'язковий характер, і у випадках невиконання чи неналежного їх виконання забезпечуються засобами державного примусу.

Отже, узагальнюючи викладене, як підсумок, хочемо зазначити, що конституційні обов'язки людини і громадянина є важливим, необхідним та невід'ємним елементом правового статусу особи, мають свою якісну відмінність від прав, володіють особливим соціальним призначенням, займають домінуюче положення у всій системі юридичних обов'язків і здійснюють на неї певний вплив, визначають характер усіх інших юридичних обов'язків людини та громадянина, які закріплюються галузевим

законодавством. Загалом вони об'єктивно відображають найістотніші відносини між суспільством, державою і людиною, громадянином, забезпечують поєднання громадських та особистих інтересів, можливість користуватися найбільш вагомими благами життя.

Таким чином, характерними рисами конституційних обов'язків є:

а) сприяння примноженню матеріальних, соціальних і духовних благ народу, зміцнення законності і правопорядку;

б) забезпечення поєднання громадських та особистих інтересів;

в) створення найбільш сприятливих умов життєдіяльності суспільства, охорона його економічних ресурсів, історичних пам'яток, їх збереження для майбутніх поколінь;

г) пов'язаність їх виконання із соціальним благом;

д) спрямованість на збалансування інтересів окремого індивіда з інтересами інших учасників конституційних правовідносин.

Автор притримується думки, що поняття конституційних обов'язків доречно розкривати через категорію правової необхідності [63, с. 87], оскільки запропонована категорія є більш конкретним, вужчим і формалізованим правилом поведінки, яка визначається нормативним актом, зокрема Конституцією України, а отже, є головною і вирішальною ознакою всякого юридичного обов'язку. Необхідність виступає однією із конкретизуючих рис обов'язку. Явище юридичного обов'язку – у вимозі необхідної, потрібної, корисної з погляду держави, влади, закону поведінки суб'єкта, яка забезпечується авторитетом держави, в чому й полягає її відмінність від моральних вимог.

Суспільно необхідна поведінка виражена і в моральних обов'язках, але різниця полягає в тому, що юридичні обов'язки виражають суспільну і державну необхідність та пов'язані з можливістю застосування санкцій за їх порушення.

На нашу думку, конституційні обов'язки людини і громадянина можна визначити як різновид юридичних обов'язків, встановлену і гарантовану, забезпечену державою необхідність поведінки людини і громадянина в інтересах суспільства, держави та інших осіб, в межах і порядку, передбачених Конституцією України щодо створення, набуття та захисту суспільних і власних благ.

§ 2. Становлення і розвиток системи конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні

Інститут конституційних обов'язків людини і громадянина формувався тривалий період. Водночас, не встановлено чіткої періодизації розвитку вказаного інституту в Україні, не визначено першопочаткового етапу закріплення обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей на конституційному рівні. На це важливо звернути увагу ще й тому, що об'єктивний аналіз розвитку обов'язків людини і громадянина, як в цілому так і поодинці, генетичне коріння яких йдуть ще від достатньо віддаленого минулого, сприяють адекватній оцінці сучасної конституційної практики.

Історія становлення та конституційного закріплення обов'язків розпочалася, за свідченням фахівців, ще з авторського проекту Конституції Пилипа Орлика 1710 р. – “Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом при Бендерах”. Хоча, слід зазначити, обов'язки в цьому акті прямо не регламентувалися. Наприклад, із змісту статті XI випливають обов'язки для “простого люду”, а саме встановлюється і оголошується непорушним, що вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і (господарства) жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягатимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків [64, с. 33]. А, зокрема, стаття XV передбачала повне скасування для всіх жителів України загальної повинності – збирання з них податків на річну платню кінним і пішим гетьманської лейбгвардії. Що ж до платні

військовослужбовцям, “...то вона повинна залишатися серед військових служб у віданні Гетьмана, про що на Генеральній Раді потрібно це питання обговорити і прийняти постанову” [66, с. 35].

Отже, так звана Бендерська Конституція відіграла значущу роль в становленні конституційних обов’язків, оскільки спробувала вивести на конституційний рівень регулювання обов’язків козаків і простолюдинів, і до основних із них Конституція, хоч і не прямо, відносила відбування загальних повинностей і сплату податків.

Далі важливу роль у розвитку суспільно-політичної думки в першій половині XIX ст. відіграло Кирило-Мефодіївське товариство (1846–1847 рр.), яке виходячи з ідей панславізму розробило модель суспільства, що базувалося на засадах свободи, справедливості, рівності та братерства. Один із членів Кирило-Мефодіївського товариства Георгій Андрузький під впливом Миколи Гулака розробив “Начерки Конституції Республіки”, де можна знайти всього єдиний обов’язок “Каждый, имеющий не менее 20 и не более ... лет, платит личную подать 7 рублей деньгами и другое натурой или же деньгами, смотря по желанию” [65, с. 55].

Як бачимо, з аналізу двох конституцій можна дійти висновку, що на той час такому важливому елементу правового статусу людини та громадянина як обов’язки приділялося дуже мало уваги. В свою чергу, конституції являли собою документи, в яких була здійснена більше спроба конституювати незалежність Української держави.

В кінці XIX ст. – на початку XX ст. основоположними в закріпленні основних прав і свобод були “Проектъ основаній устава украинскаго общества “Вольный союзъ” – “Вільна Спілка”, розроблений Михайлом Драгомановим у 1884 р., та Основний Закон “Самостійної України” — Спілки народу українського” (проект підготовлено групою членів Української Народної Партії (вересень 1905 р.). У “Проектъ основаній устава украинскаго общества “Вольный союзъ” – “Вільна Спілка” закріплювалися

демократичні права, зокрема, право носити зброю без порушення зовнішнього порядку та обов'язку в населених місцях, право користуватися виборчим правом і правом бути обраним тощо, а також демократичні свободи українців, наприклад, свобода вибору місця проживання та заняття, свобода совісті (віри або невіри), свобода товариств і спільнот тощо. Щодо обов'язків, то прямо закріплювався обов'язок військової повинності та обов'язок сплати податків [64, с. 59]. Варто звернути увагу, що у Конституції М. Драгоманова обов'язкам українців відводилось незначне місце.

Основний Закон “Самостійної України” – Спілки народу українського” передбачав окремий розділ під назвою “Українці та їх права”. В цьому розділі були закріплені доволі демократичні для того часу особисті та політичні права, а обов'язкам, в свою чергу, приділялась значно менша увага. Тут, як і в попередніх конституційних актах, закріплювався обов'язок сплати податків і зборів (ст. 97, 99), а також обов'язок служити в міліції, оскільки за проектом цієї конституції Всеукраїнська Спілка не мала постійного війська (ст. 104) [64, с. 65].

Отже, в Основному Законі “Самостійної України”, Конституції Української Народної Республіки та інших законах середини ХІХ ст. – початку ХХ ст. обов'язки прямо, як правило, не визначалися, а мали дещо завуальований характер. Разом з тим, в цей період вперше в історії української конституції встановлювалося, що захист Вітчизни є святим обов'язком кожного козака і громадянина Української держави.

Слід зазначити, що обмежена кількість основних обов'язків людини за авторськими проектами конституцій зовсім не означало, що населення України в дорядянський період не мало обов'язків. Зокрема, ст. 70 чинного на той час Зібрання Основних Державних Законів Російської Імперії від 26 квітня 1906 р. проголошувала, що захист престолу і Вітчизни є священним обов'язком кожного російського підданого. Чоловіче населення, незалежно від стану, підлягає військовій повинності згідно з встановленням

закону [66, с. 6]. Крім цього, згідно ст. 71 вказаного документу, російські піддані зобов'язані були сплачувати встановлені законом податки і мито, а також відбувати повинності згідно з законом. Проте на практиці “російське право знало не стільки закріплення прав, скільки регламентацію обов'язків, навіть для вищих прошарків населення, зокрема, норм несення військової служби для підданих імперії практично не існувало – “скільки Государ вкаже”. Все населення було зобов'язане служити; в періоди великих війн збиралося ополчення із селян і міщан, чого практично вже не існувало на Заході [67, с. 100].

Конституція Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 р. стала першою державною конституцією України, вагомим історико-правовим документом доби Української держави 1917–1918 рр. Відомо, що за браком часу на її промульгацію і оголошення, а також враховуючи що влада перейшла до гетьмана П. Скоропадського, Конституція УНР не набрала законної сили. Однак важливим залишається те, що розділ другий називався “Права громадян України” і закріплював набагато більшу кількість прав громадян у порівнянні з попередніми конституційними документами. В свою чергу, певним недообрацюванням було те, що конституція прямо не закріплювала жодного обов'язку, а тільки зазначалося, що без ухвали Всенародних Зборів не можуть збиратися ніякі податки (ст. 44) та що громадяни України не можуть бути покликані до обов'язкової або міліційної служби інакше, як постановою Всенародних Зборів [68, с. 244]. Наголошувалася, що ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не визнає. Отже, можна дійти висновку, що основні обов'язки громадян УНР в той час мали конкретизуватися окремими конституційними законами.

Хочемо зазначити, що у фондах Державного історичного архіву вищих органів влади і управління (ДІАВОВУ) у м. Києві зберігається цікавий та пізнавальний документ з історії національної конституційно-правової думки

періоду української революції 1917–1920 рр., а саме проект закону “Основні права і обов’язки українських громадян”. Його автор – відомий буковинський громадсько-політичний діяч кінця XIX ст. – початку XX ст. д-р Тоедот Галіп [69, с. 163]. Проект складається із 52 статей, що об’єднанні у 8 розділів, назва одного з яких “Спільні права і обов’язки”.

У згаданому документі міститься перелік обов’язків українських громадян серед яких автор виокремлює – обов’язок нести в межах законів особисту службу для потреб Держави і громади, платити податки відповідно своїм засобом, служити у війську і слухатися законів та законних розпоряджень державних установ і слуг (ст. 49 Проекту), обов’язок батьків виховувати своїх дітей (ст. 10 Проекту), обов’язок не “проповідувати зневаги іншої віри ані ображати почуття инаковірних” (ст. 17 Проекту), обов’язок “загальної шкільної повинності” (ст. 21 Проекту).

В згаданому законопроекті автор документа подає комплексне бачення майбутнього конституційно-правового статусу особи в Україні і тому, запровадження такого документа в науковий обіг може бути ще однією позитивною рисою до характеристики українського конституціоналізму початку XX ст. загалом та безпосередньо науковим доповненням до дослідження інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина.

Наступним історичним документом початку XX ст. був “Закони про Тимчасовий державний устрій України”, оголошений П. Скоропадським. Третій розділ цього документа називався “Права і обов’язки українських козаків і громадян”. Зокрема, вперше в історії української конституції встановлювалося, що захист Вітчизни є святим обов’язком кожного козака і громадянина Української держави (ст. 12 Закону). Крім цього конституційного обов’язку, ст. 13 документу закріплювала, що українські козаки і громадяни повинні платити встановлені законом податки і збори, а також відбувати повинності згідно з вимогами закону.

Звертає увагу той факт, що згаданий документ П. Скоропадського в іншому розділі – “Про Закони” – закріпив положення, за яким містив наступне твердження – “...сила закону без виключення обов’язкова для всіх українських підданих і чужинців, в Українській державі перебуваючих” (ст. 24) [64, с. 89]. Подібне можна вважати певним прообразом положення ч. 1 ст. 68 чинного Основного Закону України про обов’язок кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України.

Слід зазначити, що аналіз обов’язків, закріплених в Законі про Тимчасовий державний устрій України, свідчить, що всі вони адресуються підданам Української держави, тоді як положення названої ст. 24 поширюється на всіх осіб, що перебувають на її території, що є свідченням ще однієї риси подібності до чинної ч. 1 ст. 68 Конституції України.

Наступний етап розвитку конституційних обов’язків пов’язаний з радянським періодом державотворення. Першим українським чинним Основним Законом стала Конституція УСРР, ухвалена у березні 1919 р. До Конституції як окремий розділ включалась Декларація прав і обов’язків трудящого і експлуатованого народу, яка представляла собою документ адаптований до тексту Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, затвердженої петроградським ВЦВК 3 січня 1918 р. і III Всеросійським з’їздом рад 18 січня 1918 р.

Конституція УСРР 1919 р. визнавала обов’язки всіх громадян Республіки на працю і проголошувала гасло: “Не працюючий не їсть” [70, с. 180]. Крім того, встановлювалась загальна військова повинність та обов’язок всіх працюючих Республіки обороняти соціалістичну Батьківщину. В Конституції наголошувалось, що почесне право захищати революцію зі зброєю в руках дається лише працюючим. На так звані “нетрудові елементи” накладалось виконання інших військових обов’язків (ст. 29).

Таким чином, особливість правового статусу громадян УСРР у вказаний період полягала в класовому характері покладених обов'язків, і якщо більшість прав і свобод поширювалися лише на працюючих, а “нетрудові елементи” були їх позбавлені, то обов'язки поширювалися на всіх громадян, в тому числі і на “нетрудові елементи”.

Нова Конституція УСРР, затверджена XI Всеукраїнським з'їздом рад 15 травня 1929 р. щодо обов'язків закріпила положення, за якого українська соціалістична радянська республіка визнає працю за обов'язок для всіх громадян Республіки (ст. 14). Також з метою захисту здобутків пролетарської революції встановлювався обов'язок оборони соціалістичної Батьківщини і загальна військова повинність. Почесне право захищати революцію зі зброєю в руках і надалі надавалося лише трудящим, а на “нетрудові елементи” покладалося виконання інших обов'язків (ст. 15). Як бачимо, ніяких змін в конституційному регулюванні обов'язків громадян УРСР за цим Основним Законом не відбулося.

Наступною в історії становлення українського конституціоналізму була Конституція УРСР 1937 р., яка увійшла в історію Радянської України як “найдемократичніша у світі” і повністю повторювала основні положення “сталінської Конституції” 1936 р.

У порівнянні з двома попередніми конституціями, більш широке регламентування одержали основні обов'язки громадян України. Вперше на конституційному рівні був закріплений обов'язок додержувати Конституції УРСР, виконувати закони, додержувати дисципліни праці, чесно ставитися до громадського обов'язку, поважати правила соціалістичного співжиття. Були також закріплені обов'язки кожного громадянина УРСР берегти і зміцнювати суспільну соціалістичну власність як священну і недоторканну основу радянського ладу. Служба в робітничо-селянській Червоній Армії визнавалася почесним обов'язком громадян, а захист Батьківщини був священним обов'язком кожного. При цьому зрада Батьківщини, наприклад,

порушення присяги, перехід на бік ворога, заподіяння шкоди військовій могутності держави, шпигунство, каралась за всією суворістю закону як найтяжчий злочин. Таким чином, зазначене свідчить про те, що в самій Конституції закладалися гарантії виконання конкретних обов'язків.

Як підкреслювали науковці радянського періоду, встановлюючи конституційні обов'язки, Радянська держава створювала широкі можливості для активної участі кожного в господарському і культурному будівництві, в управлінні державою [71, с. 15]. Конституційні обов'язки були важливим засобом підвищення творчої активності мас і залучення радянських людей до будівництва комунізму. В зв'язку з цим перевага надавалась обов'язку суворо додержуватися настанов радянських конституцій, а також вимог законів.

Четверта Конституція УРСР 1978 р. також закріпила широке коло основних прав і свобод громадян та встановила, що їх здійснення є невіддільним від виконання громадянами своїх обов'язків. Крім того, Конституція розширила перелік конституційних обов'язків громадян. По хронологічному розташуванню їх в тексті Основного Закону найпершим був закріплений обов'язок дотримуватися Конституції СРСР, Конституції УРСР, виконувати закони, який доповнювався обов'язком поважати правила соціалістичного співжиття, з гідністю нести високе звання радянського громадянина. Також в перелік конституційних обов'язків входили наступні: дотримуватися дисципліни праці, чесно ставитися до громадянського обов'язку, боронити і зміцнювати соціалістичну власність. Крім того, на конституційному рівні був введений і цілий ряд нових обов'язків, таких як: оберігати інтереси Радянської держави, сприяти зміцненню її могутності і авторитету, поважати національну гідність інших громадян, поважати дружбу націй і народностей, поважати права і свободи, честь і гідність інших осіб; бути непримиренним до антигромадських вчинків, всемірно сприяти охороні громадського порядку, піклуватися про виховання дітей, готувати їх

до суспільно-корисної праці; оберігати природу, охороняти її багатства, бережливо ставитися до народного добра, боротися із розкраданням державного і суспільного майна; турбуватися про збереження історичних пам'яток та інших культурних цінностей. Інтернаціональним обов'язком громадян УРСР вважався обов'язок сприяти розвитку дружби і співробітництва з народами інших країн, підтриманню і зміцненню загального миру.

Отже, розширення переліку прав і свобод зумовило також збільшення кола основних обов'язків громадян та наповнення їх новим змістом. Концептуально автори Конституції зробили спробу провести паралелі від основних прав і свобод громадян, кореспондуючи їм відповідні нові обов'язки. Тобто кожному конституційному праву відповідав обов'язок, “за рахунок якого” і гарантувалося вказане право.

Закріплення в Конституції УРСР широкого кола обов'язків громадян щодо соціалістичної держави на практиці мало на меті врегулювати всі сфери приватного життя людини і громадянина, поставити інтереси держави вище інтересів особи, адже в радянський період, як наголошують сучасні науковці, “панування системоцентристського світогляду проявилось стосовно людини як “гвинтика” складної державної машини” [10, с. 34].

Варто зазначити, що у закріпленні основних обов'язків людини і громадянина в радянських конституціях позитивним є те, що вони були спрямовані на гуманізацію суспільства, на повагу до особи. Особливо цей підхід проявився в установленому обов'язку поважати права і свободи, честь і гідність інших осіб, поважати національну гідність громадян. Крім цього, закріплювались обов'язки, які були притаманні конституціям різних зарубіжних держав, зокрема, дотримуватися Конституції, виконувати закони, піклуватися про виховання дітей, військовий обов'язок. Характерно, що в цей період обов'язки громадян України знайшли своє широке закріплення в конституціях та становили цілісну систему.

Концептуальний принцип, згідно з яким закріплюються в Конституції України 1996 р. конституційні обов'язки людини і громадянина ґрунтується на закріпленому в ст. 23 конституційному положенні, відповідно до якого кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Як відомо, в умовах застосування ліберальної (західної) концепції прав і свобод людини конституційні обов'язки людини і громадянина формулюються в обмеженому обсязі. Відповідно до цього набагато скоротилась кількість закріплених конституційних обов'язків у чинній Конституції, зокрема їх 9, порівняно з попередньою Конституцією УРСР 1978 р., де їх кількість становила 16. Мова йде не просто про сумарні зміни кількості обов'язків, що закріплені в конституціях на різних етапах розвитку держави. Подібний процес є юридичним відображенням нового етапу в конституційному регулюванні відносин між суспільством, державою і людиною, громадянином. Так, обов'язки, що були закріплені в конституціях радянської доби, мали неприховане ідеологічне навантаження, підкреслювали "переваги" соціалістичного суспільного ладу, наприклад, кожний громадянин УРСР зобов'язаний берегти і зміцнювати суспільну, соціалістичну власність, як священну і недоторканну основу радянського ладу. Крім того, зазначимо, що конституційні обов'язки надзвичайно складно сформулювати, оскільки їх важко виокремити від інших соціальних норм і, перш за все, моральних. Разом з тим, цінність конституційних обов'язків полягає в тому, що вони виступають необхідним структурним елементом процесу правового регулювання, засобом координації поведінки людей в суспільстві, формою взаємозв'язку суспільних і особистих інтересів, важливим структурним елементом конституційного статусу особи тощо.

Конституція України 1996 р. обов'язки людини і громадянина разом з правами та свободами закріпила в другому розділі – “Права, свободи та обов'язки людини і громадянина” – і цим самим сприяла втіленню принципу єдності прав та обов'язків. Мабуть, при розробці проекту Конституції України, законодавці перейняли досвід зарубіжних держав щодо закріплення конституційного статусу особи, який є характерний для ліберальної концепції прав і свобод людини та громадянина. До таких держав відносяться Іспанія, Італія, Польща, Португалія та інші. Аналогічно, як і в Конституції України, в розділі “Права, свободи і обов'язки людини і громадянина” закріплюються також обов'язки, зокрема, в Конституціях Туркменістану, Таджикистану, Естонської республіки. В свою чергу, Конституція Республіки Молдова виокремила розділ під назвою “Основні обов'язки”, як і Конституції Азербайджанської Республіки та Узбекистану.

Окремі конституції не включають обов'язки у назви відповідних розділів. Це наприклад, Конституція Російської Федерації, яка закріплює обов'язки у розділі “Права і свободи людини і громадянина”, а також Конституція Республіки Білорусь – відповідно у розділі “Особа, суспільство, держава”.

Щодо кількості обов'язків людини, громадянина, що встановлені у конституційному тексті країн СНД, то окремі конституції, наприклад, Конституція Молдови, Азербайджану, містять широке коло обов'язків, інші ж, наприклад Конституція Вірменії, закріплюють обов'язки в обмеженій кількості, що є характерною рисою конституцій більшості країн СНД.

Чинна Конституція України передбачає наступні обов'язки людини і громадянина – неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68); обов'язок захисту Вітчизни, незалежності і територіальної цілісності України, шанування її державних символів (ст. 65); не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати збитки (ст. 66), сплачувати

податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67); обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття та, в свою чергу, повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків (ст. 51); обов'язок набуття повної загальної середньої освіти (ст. 53).

Загалом, на сьогоднішній день конституційні обов'язки людини і громадянина впливають з факту соціального буття людини і в єдності з правами утворюють універсальний принцип демократичної організації суспільного життя.

Таким чином, на нашу думку, *конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні пройшли декілька періодів свого становлення і розвитку*. Умовно можна виділити наступні: *перший – встановлення і дія обов'язків, передбачених Конституцією Пилипа Орлика (1710 р. – середина ХІХ ст.); другий – встановлення обов'язків конституційними проектами та першими конституційними актами України часів нової історії (середина ХІХ ст. – початок ХХ ст.); третій – встановлення і розвиток конституційних обов'язків радянськими конституціями, де вперше на конституційному рівні був закріплений обов'язок дотримуватися Конституції та виконувати закони (1919–1991 рр.); четвертий – встановлення обов'язків конституційними актами незалежної України (1991 р. – сучасний період)*.

В свою чергу, кожний новий період конституційного розвитку суспільства закріплював як зміну кількісного складу так і зміст інституту обов'язків людини і громадянина. Вказана закономірність є відображенням конституційного регулювання відносин між суспільством, особою та державою, яка пояснюється не тільки соціально-економічними умовами розвитку суспільства, але й розташуванням політичних сил в країні, ідеологічними і культурними факторами її розвитку, взаємною відповідальністю індивіда і держави.

Варто наголосити, що сукупність конституційних прав, свобод і обов'язків, які визначають статус людини, громадянина в суспільстві і державі, утворюють їх систему. У зв'язку з чим, як кожне суб'єктивне право, так і кожний обов'язок необхідно розглядати як окремо, так і в системі всіх передбачених Основним Законом конституційних прав, свобод, обов'язків.

Загалом під системою, як відомо, розуміють певний цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів, які виступаючи системою більш низького рівня, одночасно являють собою елемент системи більш високого рівня. Відповідно система конституційних обов'язків людини і громадянина є однією із складових та доповненням системи основних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

Становлення та розвиток інституту конституційних обов'язків людини та громадянина свідчить про те, що вони виступають гарантіями прав і свобод, а також гарантіями конституційного ладу та громадянського суспільства. Такий факт підтверджує наявність системного зв'язку як з правами людини та громадянина так і внутрішньосистемні зв'язки між окремими обов'язками в системі конституційних обов'язків людини і громадянина, оскільки, безумовно, вказана система повинна виступати єдиним цілим, єдиним правовим елементом, усі складові якого мають бути узгодженими та взаємодіяти між собою. Дану систему можна охарактеризувати наступними рисами, зокрема:

а) здійснення одних конституційних обов'язків є підставою та об'єктивною умовою для реалізації інших. Наприклад, громадянин України, виконуючи встановлений військовий обов'язок, сприяє реалізації обов'язку додержуватися Конституції України та законів України.

б) невиконання громадянами певних встановлених Конституцією України, законами обов'язків прямо позначається на реалізації інших обов'язків. Зокрема, порушення громадянином обов'язку не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині є порушенням вимог екологічного

законодавства. В свою чергу відповідні дії є прямим порушенням конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України.

Так, обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей перебуває у постійному взаємозв'язку з іншими конституційними обов'язками і, крім того, доповнюється та конкретизується іншими обов'язками в спеціальних сферах взаємовідносин держави та особи, що є підтвердженням системного зв'язку між конституційними обов'язками людини і громадянина.

Таким чином, система конституційних обов'язків людини і громадянина полягає у її внутрішній будові, яка обумовлена тими зв'язками, які існують між її елементами та визначають основи диференціації цих елементів і їх інтеграції в правове утворення (інститут), що наділене ознаками складової системи, а також структуру цього інституту. У зв'язку з чим, обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей є одним із елементів вказаної системи, сприйняття якого вимагає врахування та аналіз всіх складових даної системи, яка, в свою чергу, є частиною Конституції України.

При побудові системи конституційних обов'язків людини і громадянина вважається правильним виходити із однорідності їх матеріального змісту та відмінностей між особистими, економічними, політичними, культурними відносинами. Внутрішня узгодженість між елементами системи конституційних обов'язків не виключає їх групування за одним чи декількома критеріями. Тому, розглядаючи систему конституційних обов'язків людини і громадянина слід зупинитися на їх класифікації.

Необхідність типології конституційних обов'язків людини і громадянина обумовлена, перш за все, різноманітними формами прояву

свободи людини, зокрема, особистої, політичної, економічної тощо. А по-друге, розподіл конституційних обов'язків на види має вагоме значення для детального дослідження та конкретизації окремо кожного обов'язку людини та громадянина і дозволить, на наш погляд, більш глибоко і всебічно розкрити їх зміст та призначення щодо забезпечення стабільності прав і свобод особи, а також існування суспільства в умовах інтеграційних процесів.

Науковці, використовуючи різноманітні критерії, пропонують окремі класифікації. У зв'язку з цим не можливо не погодитися із висловленою думкою про те, що кожна нова, запропонована класифікація, що побудована на науково обґрунтованих критеріях, слугує додатковим інструментом дослідження і має право на існування [72, с. 209].

Перші спроби згрупувати не тільки права і свободи громадян, але й обов'язки були здійсненні ще в радянський період. Зокрема, ще в радянський період, А. Лєп'юшкін спробував згрупувати не тільки права і свободи громадян, але й обов'язки [73]. Його підхід був відмінним від попередніх, для яких характерним було групування лише прав, а не взятих в єдності прав і обов'язків [74; 75]. Так, усі обов'язки громадян, закріплені в Конституції СРСР 1936 р., він пропонує розділити на дві групи: а) обов'язки громадян зі зміцнення радянського суспільного ладу; б) обов'язки громадян зі зміцнення і захисту соціалістичної батьківщини [73, с. 533]. Таким чином, обов'язки групувалися у відриві від основних прав, з якими вони склали у житті єдине ціле. Надалі, в інших працях, автор класифікував права та обов'язки в органічній єдності, розподіливши їх наступним чином: а) соціально-економічні права радянських громадян та їх обов'язки; б) політичні права та демократичні свободи радянських громадян; в) рівність громадян СРСР і їх суспільний обов'язок; г) особисті права та свободи громадян та їх обов'язки із захисту соціалістичної вітчизни [45], що вже більше відповідало природі соціалістичної держави того періоду.

Свого часу окремі науковці, враховуючи єдність прав і обов'язків, запропонували, зокрема, розподілити конституційні обов'язки на ті ж самі групи, що й конституційні права, тобто виокремити обов'язки соціально-економічного, політичного й особистого характеру [19, с. 132; 49, с. 178–179; 76, с. 254]. Однак вказаний підхід не став продуктивним, оскільки окремі обов'язки, в тому числі і конституційний обов'язок додержуватися Конституції і законів, поважати правила соціалістичного співжиття не можливо було віднести до якої-небудь однієї з вказаних груп, тому що за ознаками вони могли безпосередньо відноситися до будь-якої з них.

З метою подолати вказані недоліки попередніх класифікацій були здійснені наукові спроби поруч із розподілом обов'язків за групами основних прав виокремити групу загальногромадянських обов'язків, які б стосувалися соціально-економічної, політичної, культурної сторін суспільного життя. Такими обов'язками виступали: обов'язок дотримуватись Конституції і законів; поважати права і законні інтереси інших осіб; бути непримиренним до антигромадських вчинків; піклуватися про виховання дітей [77, с. 126–150; 78, с. 125].

Б. Ебзеєв, свого часу, вважав виправданим розподілити конституційні обов'язки радянських громадян на наступні види: а) соціально-економічні обов'язки радянських громадян; б) громадянські обов'язки радянської людини; в) обов'язки соціалістичного інтернаціоналізму; г) етико-соціальні обов'язки; д) екологічні та історико-соціальні обов'язки [79, с. 135–136].

В. Масленніков, запропонував класифікувати основні обов'язки особи, що містилися в Конституції СРСР 1977 р., за сферами суспільного життя: а) обов'язки, які забезпечують розвиток економічної основи СРСР, ріст добробуту і культури народу; б) обов'язки, які сприяють зміцненню радянської соціалістичної держави, укріпленню її обороноздатності і проведення миролюбної зовнішньої політики; в) обов'язки, що забезпечують

удосконалення правової і моральної основи соціалістичного суспільства [77, с. 96].

В свою чергу, на думку окремих науковців, “окреме групування обов’язків буде призводити до втрати правильного уявлення про міру свободи, яка закріплена в правах” [15, с. 181] у зв’язку з чим пропонується розподілити права, свободи і обов’язки на декілька класів, видів і груп, беручи за основу класифікації два критерія – природну сутність та соціальний характер людини – а) права, свободи і обов’язки людини і громадянина в сфері особистої безпеки та приватного життя; б) права, свободи і обов’язки громадян в сфері державного і суспільно-політичного життя та діяльності; в) права, свободи і обов’язки людини і громадянина в сфері економічного, соціального та культурного життя [15, с. 189–220].

За характером здійснення Л. Воеводін пропонує розподілити права, свободи та обов’язки на дві групи: першу складають ті з них, які реалізуються в конкретних правовідносинах (право на соціальне забезпечення, обов’язок сплачувати податки і збори); другу утворюватимуть основні права, свободи і обов’язки, які реалізуються поза межами правовідносин, і лише їх порушення може породити конкретні правовідносини (право на життя, обов’язок неухильно додержуватися Конституції і законів) [15, с. 184–185]. В основному, щодо класифікації основних прав та обов’язків людини і громадянина думка є слушною, оскільки така класифікація дозволяє встановити особливості здійснення окремих обов’язків. Проте, слід враховувати, що конституційні обов’язки володіють відносною самостійністю, а тому більш доцільно піддавати їх самостійній типології.

Згідно тверджень окремих вчених, обов’язки поділяються на природні, носіями яких виступає людина і суспільство, та юридичні, носіями яких є громадяни, держава та її органи [80, с. 544–545]. Проте, на наш погляд, вказана класифікація викликає певні сумніви. Якщо, природні обов’язки

належать людині, а юридичні – громадянину, то тоді незрозуміло критерієм якої ж класифікації виступає “статус громадянина”.

У сучасній вітчизняній юридичній літературі виокремлюють, наприклад, три групи обов’язків: а) основні, які одночасно стосуються як людини, так і громадянина; б) основні, які одночасно стосуються як людини, так і громадянина та додаткові, які стосуються лише громадян України; в) додаткові, які стосуються як людини, так і громадянина України [16, с. 170–171]. Крім того, в науковій літературі існують пропозиції розподілити конституційні обов’язки за критерієм суб’єкта, на якого вони покладаються, і виокремити три основні групи обов’язків: а) обов’язки будь-якої людини, яка перебуває на території України; б) обов’язки громадян України; в) обов’язки іноземців та осіб без громадянства [4, с. 288].

Вказані підходи класифікації можуть бути прийнятними, оскільки Основний Закон України загалом прямо не розмежовує конституційні обов’язки на обов’язки людини і обов’язки громадянина, а також варто врахувати, що далеко не всі особи мають статус громадянина конкретної держави.

Зазначимо, що існують і інші критерії класифікації обов’язків, а саме: за критерієм значущості розподіляють обов’язки людини і громадянина на основні та інші; за критерієм втілення їх у нормах Конституції України – на конституційні та інші [4, с. 288]. На нашу думку, останній з них є доволі спірним критерієм, оскільки обов’язки стають конституційними за самим фактом їх закріплення.

Окремі автори пропонують об’ємні і змістовні, щодо кількості критеріїв, класифікації конституційних обов’язків людини і громадянина, а саме: а) за характером зв’язку особи і держави – обов’язки людини і обов’язки громадянина; б) за основними сферами життєдіяльності особи – особисті, політичні, соціально-економічні, культурні, екологічні; в) за способом закріплення – прямо закріплені в Конституції України; такі, що

впливають із тлумачення положень Основного Закону; г) за функціональною спрямованістю (дією) – дія яких спрямована на охорону і захист конституційного ладу України та його основ; спрямовані на забезпечення законності і правопорядку в державі; спрямовані на розвиток економічної системи, на забезпечення екологічної безпеки країни; д) за їх адресатами (дестинаторами) – обов'язки щодо: держави; суспільства, інших людей, своїх близьких; себе; е) за характером здійснення – реалізуються в конкретних правовідносинах; здійснюються в загальних (конституційних) правовідносинах; ж) за формою здійснення – індивідуальні і колективні; з) за часом реалізації – постійні і тимчасові; і) за характером забезпечення – обов'язки, для здійснення яких з боку держави: вимагається створення певних матеріальних благ, правозастосовча діяльність; не вимагається особливої активності, достатньо підтримання громадського порядку й законності [20, с. 12].

Обґрунтовуючи подібну класифікацію основних обов'язків, автор при цьому значно розширює їх коло, що, загалом, не повністю відповідає засадам ліберальної концепції закріплення конституційного статусу особи, втіленій в Конституції України. Проте зазначимо, що будь-яка наукова диференціація є корисною, оскільки сприяє глибшому проникненню у явище, що вивчається, в даному випадку – обов'язків людини і громадянина у суспільних відносинах.

На основі проведеного аналізу наукових підходів, вважаємо, що серед конституційних обов'язків слід виділити загальні та спеціальні обов'язки. До першої групи належать ті з них, які стосуються всіх осіб або належать кожній людині, хто знаходиться на території України; до другої – ті, що стосуються тільки певних учасників конституційно-правових відносин. Так, до загальних обов'язків слід віднести саме обов'язок неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Крім того, до таких належать: обов'язок не

заподіювати шкоду природі і культурній спадщині, відшкодовувати збитки, завдані природі і культурній спадщині (ст. 66); обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ч. 1 ст. 67). Крім того, вказаний перелік загальних обов'язків слід розширити. Оскільки кожному конституційному праву кореспондує обов'язок, то виходячи безпосередньо із тексту Основного Закону України можливо виділити також обов'язок виконувати судові рішення (на основі положень ст. 124, 129, 150); обов'язок не виконувати явно злочинні розпорядження (ст. 60).

В подальшому, на наш погляд, *на конституційному рівні доцільно закріпити обов'язок кожного шанувати державні символи України*, як загальний обов'язок, що стосується всіх осіб, що перебувають на території України, який на сьогодні покладається тільки на громадян України. Така пропозиція матиме важливе значення, насамперед, на тлі існуючих в нашій державі фактів вандалізму стосовно державних символів України, здійснюваних іноземними громадянами.

Підтвердженням цього є надрукована стаття в газеті “Українська правда” під назвою “СБУ розкрила вандалізм на Говерлі, керований з Москви”, в якій повідомляється про виявлення організаторів і виконавців акту вандалізму з державною символікою України на горі Говерла в Івано-Франківській області, ким виявилися громадяни Російської Федерації [81]. Представники так званої “Євразійської спілки молоді” спаплюжили символи української державності – тризуб та пам'ятну плиту, встановлену до Дня Конституції, а на флагштоку вивісили чорне полотно з символами ЄСМ.

Як бачимо, на сьогодні, є вагомою проблемою зневажливе ставлення та невизнання державної символіки як громадянами України так і іноземцями. Для іміджу нашої країни та формування національної гідності надзвичайно важливо, щоб усі поважали та берегли символіку Української держави. Тому, можливо варто було б на законодавчому рівні захистити державну символіку України.

Повертаючись до критеріїв класифікації зазначимо, що до спеціальних відносяться обов'язки, які стосуються лише громадян України. Це відповідно: обов'язок захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, шанувати її державні символи, обов'язок громадян відбувати військову службу відповідно до закону (ст. 65); обов'язок щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом (ч. 2 ст. 67).

Варто зазначити, що обов'язки людини мають природне походження, оскільки не пов'язані із наявністю чи відсутністю громадянства, а обумовлені природним існуванням індивіда в суспільстві, в якому тільки і можливо його становлення як особистості, і в такому випадку виступають атрибутивними властивостями особистості. В свою чергу, на відміну від обов'язків людини обов'язки громадянина зумовлені існуванням особливого правового зв'язку між індивідом і державою. Тобто обов'язки є певним відображенням державно-правової сутності особи. Певно, що будь-яку класифікацію не варто абсолютизувати. Обов'язки людини в результаті їх державного визнання та конституційного закріплення трансформуються в обов'язки громадянина. Продовжуючи залишатися обов'язками людини за походженням та соціальним змістом, вони в результаті конституційного закріплення виступають у формі обов'язків громадянина, виконання та додержання яких забезпечується державним примусом.

Закріплюючи в певній послідовності обов'язки людини, громадянина, у другому розділі “Права, свободи та обов'язки людини і громадянина” Конституція України таким чином визначає їх систему. На цій основі, на нашу думку, одним із найбільш визначальних критеріїв класифікації конституційних обов'язків за Основним Законом буде їх розподіл за сферою функціонування, а саме: особисті, політичні, економічні, соціальні, екологічні, культурні.

До особистих обов'язків людини і громадянина варто віднести закріплений ч. 1 ст. 68 Конституцією України обов'язок кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Серед інших – обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття, а повнолітніх дітей – піклуватися про своїх непрацездатних батьків, передбачений ч. 3 ст. 51.

До політичних обов'язків відносяться: обов'язок захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, шанувати її державні символи (ст. 65).

Економічні обов'язки пов'язані, перш за все, з сферою економічних відносин і виконують направлене зміцнення економічного ладу суспільства і держави, із задоволенням особою своїх приватних інтересів. Використовуючи свої здібності, майно, власність, можливості економічної діяльності, кожна особа на основі покращення свого економічного добробуту підвищує таким чином рівень економічного розвитку держави.

Конституція України у ст. 67 закріпила норми, які безпосередньо регулюють податкові правовідносини, а саме “кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом”. Як видається, законодавець на конституційному рівні закріпив обов'язок, який поширюється на невизначене коло осіб, а отже, існують певні розбіжності між нормами податкового законодавства та ч. 2 ст. 67 Конституції України. Так, в податковому законодавстві не передбачено зазначеного обов'язку для всіх громадян, у зв'язку з чим видається необхідним доопрацювати вказану статтю Основного Закону та уточнити перелік суб'єктів згаданого обов'язку.

В Україні на сьогоднішній день ще не прийнятий Податковий кодекс, хоча його проект розглядався Верховною Радою України та був

неодноразово доопрацьований. Закріплення податкових зобов'язань в спеціальному кодифікованому акті сприятиме забезпеченню стабільності податкової системи та неприпустимості окремих порушень в цій сфері. Також необхідно визначити чіткі механізми формування податкової політики, що сприятиме якісному оформленню податкових правовідносин та дотриманню принципу відповідності цієї політики конституційно значущим цілям захисту прав і свобод людини та громадянина. Законодавче оформлення системи податків та зборів також потребує перебудови, адже більша частина сфери податкових правовідносин регулюється підзаконними нормативно-правовими актами, що є в певній мірі неприпустимим.

Соціальні обов'язки є правовою необхідністю людини і громадянина щодо забезпечення належних соціальних умов життя. До соціальних обов'язків належить, зокрема, обов'язок набуття повної загальної середньої освіти (ст. 53), який конкретизується у поточному законодавстві згідно із Законом України “Про загальну середню освіту”.

Обов'язки в екологічній сфері і в культурній сфері закріплені в ст. 66 Конституції України – кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки.

Не зовсім зрозумілим, на наш погляд, є виокремлення об'єкту культурної спадщини, оскільки окремі науковці до пам'яток культурної спадщини відносять історичні пам'ятки, археологічні, етнографічні та інші. В свою, чергу, певна частина науковців навпаки – розмежовує і визначає пам'ятки культурної спадщини, пам'ятки історичної спадщини, пам'ятки археологічної спадщини, пам'ятки національного значення та інше. Так, в ст. 54 Конституції України зазначено, що культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами. Крім того, в ст. 298 Кримінального кодексу України передбачається кримінальна

відповідальність за нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури. Отже, видається підставним доповнити зміст чинної ст. 66 Конституції України і викласти її в наступній редакції *„Кожен зобов'язаний охороняти та не заподіювати шкоду природі, історичний та культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки”*.

Сподіваємось, що запропоновані зміни сприятимуть конкретизації конституційних обов'язків людини та громадянина в Україні та матимуть вагоме значення для підвищення рівня їх реалізації та захищеності.

Повертаючись до класифікації конституційних обов'язків людини та громадянина вважаємо, що запропонований розподіл конституційних обов'язків є прийнятним оскільки, будується із врахуванням наявності в суспільстві різних сфер діяльності та якісно різних за змістом суспільних відносин, а також виступає внутрішньоузгодженою системою обов'язків людини і громадянина, яка, в свою чергу, охоплює своїм впливом такі сфери життя і діяльності людини, громадянина, як соціальна, економічна, політична, духовна.

Крім того, на нашу думку, враховуючи попередньо проаналізовану періодизацію становлення та розвитку обов'язків на Україні, можна запропонувати такий критерій їх класифікації як черговість включення до Основного Закону згідно до періодів становлення і розвитку конституційних обов'язків в Україні – обов'язки першого, другого, третього і четвертого періоду.

Таким чином, зауважимо, що конституційні обов'язки людини і громадянина, зазвичай, класифікувалися або разом з правами або підлягали самостійній типології. Останній підхід, як уявляється, є більш прийнятним, оскільки як права, так і обов'язки, що є складовими конституційно-правового статусу людини і громадянина, володіють відносною самостійністю. При цьому за основу класифікації можна вибрати різноманітні критерії, наприклад, як пропонувалося, доцільно класифікувати за суб'єктом, на якого

покладаються конституційні обов'язки; за сферою функціонування; за способом закріплення; за черговістю їх включення до конституцій.

Нагадаємо, що система конституційних обов'язків людини і громадянина становить основу всіх інших обов'язків, що закріплюються нормами галузевого законодавства і фундаментальне місце у вказаній системі належить обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Виходячи із проаналізованих критеріїв класифікації конституційних обов'язків людини і громадянина, *обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей:*

а) за суб'єктом на якого покладаються конституційні обов'язки є загальним обов'язком;

б) за сферою функціонування належить до особистих обов'язків;

в) за способом закріплення – обов'язок, що закріплений в Конституції України;

г) за черговістю його включення до конституцій вказаний обов'язок належить до обов'язків третього періоду.

Питання щодо розподілу конституційних обов'язків людини і громадянина не є вичерпним і тому можливі подальші дослідження відповідного питання. В свою чергу, представлений варіант класифікації відіграє певну роль у виявленні характеру, змісту та призначені того чи іншого конституційного обов'язку в процесі забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а також стабільності і демократичного розвитку суспільства в цілому.

Г Л А В А 2

ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ І ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ОБОВ'ЯЗКУ ДОДЕРЖУВАТИСЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ТА ЗАКОНІВ УКРАЇНИ, НЕ ПОСЯГАТИ НА ПРАВА І СВОБОДИ, ЧЕСТЬ І ГІДНІСТЬ ІНШИХ ЛЮДЕЙ

§ 1. Поняття та зміст конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей

Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей посідає вагоме місце серед конституційних обов'язків людини і громадянина. Він виражається в необхідності чітких настанов правомірної поведінки людини і громадянина у всіх сферах їхньої життєдіяльності, має вагоме значення у зміцненні громадської дисципліни, правопорядку, відіграє важливу роль у правовому регулюванні поведінки учасників суспільних відносин.

В узагальненому варіанті обов'язок людини і громадянина неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, на нашу думку, являє собою встановлену державою міру і спосіб необхідної поведінки, що закріплена в нормативно-правовому порядку відповідно до індивідуальних і суспільних інтересів.

Положення ч. 1 ст. 68 Основного Закону, що прямо встановлюють обов'язок кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України, обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей дають можливість, на наш погляд, кожен із названих обов'язків розглядати окремо як складові єдиного комплексного обов'язку. При цьому

слід вважати, що обов'язок додержуватися Конституції України та законів України встановлюється в інтересах усього суспільства, тоді як обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей спрямований, насамперед, на захист індивідуальної свободи кожної окремої особи. Мабуть, не випадково Ю.Тодика розглядав обов'язок поважати честь і гідність людей, не посягати на їхні права і свободи як окрему правову необхідність [82, с. 173]. Вважаємо, що виконуючи цей обов'язок особа, таким чином, оберігає себе від настання негативних, несприятливих наслідків, зокрема, у вигляді відшкодування нанесеної відповідними діями шкоди тощо.

Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України являє собою вимогу держави щодо необхідної поведінки всіх осіб, які перебувають на території України, або лише до українських громадян незалежно від місця їх перебування. Вказаний обов'язок є одним з найголовніших обов'язків людини і громадянина. Його можна, на наш погляд, з впевненістю назвати універсальним, оскільки відсутність подібного обов'язку унеможлиблює, зокрема, гарантування багатьох конституційних прав, свобод, забезпечення дотримання інших конституційних обов'язків. Крім того, він встановлений не тільки для громадян України, а й для "кожного", хто перебуває на її території на законних підставах.

Значення відповідного обов'язку, зокрема, в підвищенні відповідальності людини і громадянина, органів державної влади, посадових осіб зумовлює, на нашу думку, цю необхідність як істотну складову взаємовідносин держави і особи. Таким чином, в закріпленому Основним Законом конституційному обов'язку додержуватися Конституції України та законів України виражені найбільш важливі вимоги держави, суспільства до людини та громадянина, без здійснення яких, на наш погляд, неможливе ефективне функціонування самої держави, життєдіяльність всього суспільства.

Окрім загального обов'язку додержуватися Конституції закріплені також прямі приписи, додержуватися конкретних конституційних заборон. Так, наприклад, встановлюється, що на території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом (ст. 17 Конституції України); утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняється (ст. 37 Конституції України); використання примусової праці забороняється (ст. 43 Конституції України) та ін.

Вказані норми, таким чином, конкретизують конституційний обов'язок в одному випадку громадянина, в іншому – людини додержуватися Конституції України та законів України, наголошуючи про утримування від відповідних дій.

Отже, зміст конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей виражається, по-перше, в необхідності людини і громадянина здійснювати активні позитивні дії на користь інших учасників правовідносин; а, по-друге, в необхідності особи утримуватися від дій, що заборонені нормами права.

Із змісту ч.1 ст. 68 Основного Закону опосередковано впливає конституційний обов'язок кожного знати законодавство, оскільки неможливо, мабуть, неухильно додержуватися Конституції і законів України, не знаючи їхнього змісту. Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 68 Конституції незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Слід нагадати, що в загальному, у сучасній правовій науці під законом розуміють, як правило, нормативно-правовий акт представницького вищого органу державної влади (або громадянського суспільства (безпосередньо народу)), який регулює найважливіші питання суспільного життя, установлює права і обов'язки громадян, має вищу юридичну чинність і приймається з дотриманням особливої законодавчої процедури [30, с. 316; 83, с. 334–335]. Крім того, як зауважують окремі науковці, “до законів слід, у певному сенсі, прирівняти також ті нормативно-правові акти, які в силу прямої вказівки у Конституції України та в інших законах, мають юридичну силу законів. До таких належать – міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; укази Президента України, видані у 1997–1999 рр. відповідно до п. 4 розділу XV “Перехідні положення” Конституції України; декрети Кабінету Міністрів України, прийняті у 1992–1993 рр. згідно із Законом України “Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети у сфері законодавчого регулювання” від 18 листопада 1992 р.” [4, с. 290].

Втілення та реалізація законів в суспільстві здійснюються особами в повсякденному житті, а тому не можна допускати прийняття поспішних, непродуманих правових рішень, оскільки будь-яка помилка законодавця несе за собою порушення інтересів індивіда, а в окремих випадках і матеріальні витрати. В свою чергу, як справедливо зауважують провідні науковці, “значна частина законів через об'єктивні причини не може бути реалізованою, оскільки містить інститути і обіцянки, не забезпечені можливостями реальної виконавчої і юрисдикційної діяльності, соціальними і економічними ресурсами”. Також “своєчасному прийняттю якісних законів перешкоджає політизований підхід до законотворчої діяльності, домінування інтересів окремих осіб, фракцій, угруповань над інтересами і потребами держави, відсутність належного професіоналізму” [84, с. 27].

На сучасному етапі державотворення та правотворення в Україні більшість державних і громадських діячів висловлюють міркування щодо необхідності внесення змін до Основного Закону України – найважливішого політико-правового документа нашої держави. В свою чергу, непоодинокі пропозиції щодо внесення змін і доповнень до Конституції України спрямовані, в основному, на вирішення питань, що торкаються підвищення ролі законодавчої, виконавчої та судової гілок влади і зовсім поверхнево питань конституційно-правового статусу людини і громадянина. Так, на нашу думку, потребує окремих змін та уточнень і проблематика інституту конституційних обов'язків людини та громадянина, оскільки стан дотримання та виконання такого вагомого елементу правового статусу особи в Україні не є цілком задовільним, у зв'язку з чим висуваємо окремі пропозиції щодо удосконалення низки статей Конституції України, присвячених обов'язкам людини і громадянина.

Вважаємо, що варто деталізувати положення ч. 1 ст. 68 Основного Закону України, оскільки досліджуваний конституційний обов'язок слід тлумачити широко. Так, змістовно він означає додержуватись, окрім зазначених актів, також підзаконних та інших нормативно-правових актів. Мова йде про дотримання чинного національного законодавства, яке, згідно трактувань в юридичній літературі, складається, із законів та підзаконних нормативних актів [29, с. 303; 30, с. 249].

В цьому контексті системно аналізуючи положення чинної Конституції України слід узгодити норми ч. 1 ст. 57 та ч. 1 ст. 68. Так, зокрема ст. 57 передбачає, що закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. В той час, коли ст. 68 Конституції України передбачено, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Такими чином, у випадку встановлення конституційного

обов'язку непередбачено необхідність дотримання інших, крім законів “нормативно-правових актів”.

На нашу думку, редакцію ч. 1 ст. 68 Конституції України слід доповнити наступним чином: *“Кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України, законів України та інших нормативно-правових актів”*. Як уявляється, запропонована конструкція норми буде не тільки більш точною та узгодженою із ст. 57 Основного Закону, але й допоможе уникнути непорозумінь, які виникають при їх застосуванні, зокрема, при визначенні обов'язків кожного дотримуватись чинного законодавства.

Конституція України системно встановлює, як вже зазначалося, також і обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. У зв'язку з цим слід нагадати, що під правами і свободами людини розуміють, як правило, певні можливості людини, необхідні для її існування та розвитку у конкретно-історичному середовищі, котрі об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей [4, с. 94; 84, с. 93]. Існують твердження, згідно яких під правами людини розуміють її можливості, що необхідні для нормального існування і розвитку як особистості та певні невід'ємні можливості її особистої свободи, вільної життєдіяльності в суспільстві [6, с. 43].

У свою чергу свобода – це конкретне соціальне становище людини або людей у їх взаємовідносинах із державою. Це образ можливої та дозволеної поведінки людини у суспільстві, це соціальне благо суспільства, головний показник демократизму суспільства і держави. “Свобода людини і громадянина як конституційно-правова категорія – це спроможність людини діяти відповідно до своїх інтересів і мети; це можливість власного, незалежного вибору того чи іншого рішення” [16, с. 162]; це “можливість людини бути незалежною від інших людей, вільно здійснювати передбачені Конституцією і законами України права, проявляти свою волю у своїх

висловлюваннях, вчинках і діяльності згідно з власними світоглядними уявленнями та переконаннями без будь-яких обмежень, якщо такі обмеження прямо не передбачені Конституцією і законами України” [4, с. 121].

Беззаперечним є те, що серед прав і свобод людини та громадянина вагоме місце посідають конституційні права і свободи, тобто “закріплені в Конституції можливості, що гарантуються державою і дозволяють кожній людині і громадянину вільно і самостійно вибирати вид і міру своєї поведінки, творити і користуватися наданими їм соціальними благами як в особистих так і в суспільних інтересах” [15, с. 135; 52, с. 113–114; 82, с. 122].

Як вже попередньо наголошувалося, притаманна конституційним правам, свободам та обов’язкам людини і громадянина внутрішня єдність та соціальна обумовленість за наявності різниці у конкретному змісті дає змогу характеризувати їх як систему.

Отже, права і свободи людини і громадянина в Україні, як об’єкт конституційно-правових відносин по дотриманню встановленого обов’язку не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, це встановлені, а також такі, що дотримуються, охороняються і захищаються державою і закріплені в Конституції можливості людини і громадянина, які є невід’ємними і необхідними умовами для життя та розвитку, взаємовідносин з суспільством, державою та іншими індивідами, є рівними для всіх людей, дозволяють кожній людині і громадянину вільно користуватися наданими їм благами та виступають важливим показником демократизму суспільства і держави.

Чесць і гідність також виступають об’єктом захисту шляхом встановлення конституційного обов’язку. У міжнародних актах, що встановлюють міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини, зокрема, у Преамбулі до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, закріплено положення, за яким усі права людини впливають із властивої людській особі гідності. Загальна Декларація прав людини, 1948 р.,

зокрема, закріплює положення, згідно з яким визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї і рівних та невід'ємних їх прав, є основою свободи, справедливості та загального миру, а також, що усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах.

Крім того, категорії – честь і гідність також є предметом дослідження не тільки юридичної науки, але й філософії, соціології та інших суспільних наук.

В системі соціальних цінностей, що визнаються і гарантуються Конституцією України, відповідно до міжнародних актів, честь і гідність людини визнаються найвищою соціальною цінністю (ст. 3), ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню (ст. 28). Ці положення Основного Закону відповідають ст. 5 Загальної декларації прав людини 1948 р. і ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., ратифікованих Україною. Таким чином, у системі соціальних цінностей, що охороняються Конституцією України, належне місце разом з іншими посідають честь і гідність людини.

Слід додати, що метою розвинутого громадянського суспільства є, розширення реальних можливостей для розвитку творчих сил та здібностей особи, а також турбота про усвідомлення кожною людиною її соціальної цінності, честі та високої людської гідності. Як визначається в спеціальній літературі, людська гідність – це не та гідність, котру певна особа може пред'явити на основі своїх фактичних індивідуальних якостей, а те, що відводиться кожній особистості без урахування її досягнень, статусу і особливостей, тобто це визнання суспільством соціальної цінності та унікальності конкретної людини [85, с. 128]. Також це якість людини, рівнозначна праву на повагу і обов'язку поважати інших [86, с. 131].

Окремі вітчизняні науковці, підкреслюють, що в поняттях “честь” і “гідність” потрібно виділяти дві сторони: об'єктивну та суб'єктивну [87, с. 4].

Стосовно честі: об'єктивна сторона полягає в оцінці суспільством діянь (поведінки) особи на основі загальноприйнятих критеріїв, а суб'єктивна – в самооцінці своїх діянь (поведінки) на основі власного внутрішнього світогляду. Стосовно гідності: об'єктивна сторона – моральна цінність людини, як особистості, незалежно від її індивідуальних якостей та становища у суспільстві, а суб'єктивна – усвідомлення своєї гідності як людини, представника певної соціальної групи, свого місця та ролі у вказаній соціальній групі [87, с. 4–5].

Крім того, у сучасному науковому праворозумінні: “особиста гідність людини” – це внутрішня оцінка людиною власної самоцінності, яка ґрунтується на об'єктивно існуючій значущості певної людини для інших суб'єктів; “честь людини” – це суспільна оцінка цінності особи з погляду на її соціальні та духовні якості як члена суспільства, що залежить від самого громадянина, оскільки формується на підставі його поведінки, вчинків, ставлення до інтересів суспільства, інших людей, і тому різні люди мають різну соціальну оцінку, яка може змінюватися залежно від їхніх вчинків [88, с. 14–15].

Варто додати, що честь і гідність – це також охоронювані законом особисті немайнові права і невідчужувані блага, що забезпечують соціальне буття фізичної особи. Честь є поняттям моральної свідомості й категорією етики, що включає у себе моменти усвідомлення індивідом або організацією свого суспільного значення і визнання цього значення з боку суспільства [89, с. 401]. Гідність – це визнання суспільством соціальної цінності, унікальності конкретної людини, значимості кожної особистості як частинки людського суспільства [10, с. 144]. Коли мова йде про гідність конкретної людини, то мається на увазі, насамперед, її самооцінка, тобто судження людини про міру наявності в неї тих чи інших якостей, властивостей у порівнянні з певним зразком.

Вважаємо, що кожна людина являє собою найвищу цінність як істота, яка наділена розумом, волею та почуттями. Тому, як видається, уявлення про гідність особи виходить з принципу рівності всіх людей та інших суб'єктів права у моральному відношенні, тобто гідність завжди була і залишається важливим морально-етичним стимулом поведінки особи, важливим поштовхом до наступних досягнень та здобутків. В свою чергу, честь – це визнання людини, як цінності незалежно від того, що вона про себе думає і що про неї думають оточуючі. Уявлення про честь диференційовано оцінює людей залежно від їхньої належності до певної соціальної, професійної та іншої спільності.

Таким чином, на нашу думку, категорії честі та гідності тісно пов'язані між собою, але є самостійними та такими, що здійснюють вплив одна на одну внаслідок спільного морального критерію. Якщо гідність – цінність людини, то честь – це, по суті, оцінка цієї цінності. В свою чергу, гідність визначається як сукупність моральних, етичних, професійних якостей людини, що дають їй підстави для самоповаги, для усвідомлення своєї суспільної цінності; а честь – це перш за все позитивна моральна репутація, яка формується та існує у суспільній думці колективу чи спільноти, до якої належить та чи інша особа, а тому, честь належить не конкретній особі, а існує у свідомості інших людей, які знають цю особу.

Варто наголосити, що конституційний обов'язок людини і громадянина не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей опосередковується також нормами інших, окрім названих, статей Основного Закону України, що встановлюють права і свободи. Так, зокрема, передбачено, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує їх гідність, поводженню чи покаранню. Як гарантія Конституцією України встановлено, що жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідом (ст. 28). Не допускається також збирання, зберігання,

використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди (ст. 32), ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій (ст. 36), ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку (ст. 44) та ін.

Зазначимо, що на сьогодні в Україні на конституційному рівні не закріплено положення про повагу до честі та гідності особи. Конституції багатьох держав, наприклад, Республіки Молдова (ст. 55), Республіки Білорусь (ст. 53), Азербайджанської Республіки (ст. 72) та інших держав закріплюють обов'язок поважати права і свободи, честь і гідність інших людей.

На наш погляд, повага до людини, її честі та гідності має включати не тільки увагу до задоволення її прав та особистих інтересів, а наприклад, етику поведінки, зокрема, працівників державних органів при спілкуванні з громадянами, особливу увагу до людини в будь-яких життєвих ситуаціях.

На цій основі та враховуючи наведені в подальшому приклади, на наш погляд, доцільним є пряме закріплення в Конституції України *обов'язку поважати та не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей*. Закріплення положення про повагу до честі і гідності людини на конституційному рівні як обов'язку свідчить про те, що воно є правовим обов'язком для всіх, в тому числі і для посадових осіб, інших працівників органів державної влади та місцевого самоврядування та виступає важливою умовою свободи особи, її необхідним обмеженням.

В цьому контексті, невирішеною проблемою залишається протиправна поведінка предстаників правоохоронних органів. Зокрема, порушується свобода від катувань та жорстокого поводження, зростає кількість свавільних затримань та арештів, існують непоодинокі випадки відсутності ефективного розслідування справ. “Достатньо частими є повідомлення про випадки катування, жорстокого чи нелюдського поводження з боку міліції. Також

частими є випадки поганого поводження в місцях позбавлення волі, котрі контролюються Державним департаментом виконання покарань. Проте практично завжди, за рідкісними винятками, у таких справах не можна побачити ефективного розслідування, що завершується покаранням винних” [90, с. 7].

Як приклад, можна зазначити, що у переважній більшості областей України мають місце факти протизаконних дій, що супроводжувалися фізичним насильством та приниженням гідності людини і громадянина працівниками патрульно-постової служби, дільничними інспекторами, працівниками державної автоінспекції, карного розшуку. Так, за даними міністерства, у 2006 р. до МВС надійшло 5128 скарг на незаконні дії, з яких було задоволено 435 скарг (8,5 %). Серед них 23 скарги на катування, 164 скарги на побиття, спричинення тілесних ушкоджень, 21 випадок незаконного затримання за підозрою у скоєні злочину, 48 випадків незаконного адміністративного затримання та притягнення до адміністративної відповідальності. До кримінальної відповідальності притягнуто 14 працівників, до дисциплінарної – 225 працівників органів внутрішніх справ [91, с. 98].

Слід зазначити, що у 2006 р. виросла кількість порушених справ за ст. 127 Кримінального кодексу України, яка карає за катування та жорстоке поводження. За різними фактами застосування катувань та інших насильницьких дій з боку працівників правоохоронної системи органами прокуратури в 2006 р. було порушено 127 кримінальних справ [91 с. 100].

Повага до прав інших потребує розвинутої правосвідомості громадян і наявність у особи стримуючих засад, особливо, коли права іншої людини виступають певною перешкодою для здійснення власних бажань, навіть законних. Як підкреслюється, егоїстична реалізація своїх прав за рахунок інших є водночас порушенням як норм права, так і моралі, а також причиною для непорозумінь між людьми [92, с. 21].

Конституція України, на наш погляд, встановлює єдиний можливий шлях уникнути названого: закріплений обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей зумовлює свідому саморегуляцію і розумний баланс власних прав та прав інших осіб. Додержання кожним відповідного конституційного обов'язку певною мірою, як уявляється, мінімізує конфлікт між людьми, а честь і гідність людини в цьому випадку розглядається як об'єкт правової охорони, що знаходить своє втілення в різних елементах конституційного статусу.

Разом з тим, в нашій країні неодноразово порушується гарантоване Конституцією України невід'ємне право на життя, недоторканність та повагу до гідності людини, а також що органи влади не забезпечують повною мірою проголошеного у ст. 3 Конституції України головного обов'язку держави, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Зокрема, у щорічній доповіді правозахисних організацій зазначається, що в 2006 р. зареєстровано 3220 умисних вбивств, а в 2007 р. – 3 170 кримінальних справ про умисні вбивства надійшли на розгляд суду, тоді як ще 1077 справ залишилися нерозглянутими з минулих років. Крім того, в 2006 р. зареєстровано 5283 умисних тяжких тілесних ушкоджень, злочинів, що пов'язані із незаконним позбавленням волі або викраденням людини – 233, торгівля людьми – 376 випадків, 993 згвалтувань та багато інших злочинів проти особи. Відповідно до цих даних злочинність щодо злочинів, пов'язаних з умисними вбивствами, залишається фактично на одному рівні, так само, як і розкриття таких злочинів. При цьому варто зазначити, що зустрічається непоодинокі практика роботи правоохоронних органів з метою збереження цих позитивних даних здійснити все можливе для того, щоби з одного боку, зменшити кількість відкриття кримінальних справ за фактом позбавлення життя, з іншого – забезпечувати за будь-яку ціну зізнання винного у вчиненні злочину. Зменшення кількості кримінальних справ, наприклад, простежується в

необґрунтованих відмовах у порушенні кримінальної справи [91, с. 87–88]. “Особливо часто відмови в порушенні кримінальної справи відбуваються у випадках позбавлення життя працівником правоохоронного органу, смертей у лікарнях, смертей у наслідок ДТП, смертей у місцях позбавлення волі тощо” [90, с. 39].

Як наголошує виконавчий директор Української Гельсінської спілки з прав людини В. Яворський: “Зараз можна казати про незмінно погану ситуацію з дотриманням заборони катувань і жорстокого поводження, права на життя в контексті розслідування випадків позбавлення життя...” [90, с. 5]. Так, особливого розголосу набули випадки смертей у слідчих ізоляторах, в наслідок яких “за результатами перевірок, проведених Генеральною прокуратурою й прокуратурою м. Києва в 2007 році за фактами двох убивств та інших смертей, що мали місце в Київському СІЗО ... внесено 5 документів прокурорського реагування, до дисциплінарної відповідальності притягнуто 23 посадові особи, з них 2 – звільнено із займаних посад” [90, с. 39–40]

В такій ситуації обов’язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей є вимогою щодо поведінки людини, громадянина, додержання і виконання якої передбачає низку важливих соціальних та юридичних функцій. Так, досліджуваний обов’язок посідає вагоме місце при попередженні зловживань правами і виступає невід’ємним елементом механізму правового регулювання.

Таким чином, враховуючи викладені вище міркування, на нашу думку, варто ч. 1 ст. 68 Конституції України викласти в наступній редакції: *“Кожен зобов’язаний неухильно додержуватися Конституції України, законів України та інших нормативно-правових актів, поважати та не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей”*, що посилить значення всього обов’язку і розширить його зміст.

Слід зауважити, що обов'язок неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей не є абсолютним. Так, відповідно до положень ст. 55 Конституції України обмеження прав і свобод, посягання на честь і гідність інших людей можливі у випадку захисту особою власних прав і свобод передбаченими законом засобами такого захисту (зокрема, це пов'язано з інститутом необхідної оборони, крайньої необхідності).

Відомо, що наслідком посягання на честь і гідність інших людей є, зокрема, спричинення особі моральної шкоди та виникнення у потерпілого права на її компенсацію.

У науковій юридичній літературі, під моральною шкодою розуміють пониження оцінки гідності людини, яке викликає в її психіці негативні стани і процеси [84, с. 101]. За ст. 23 Цивільного кодексу України моральна шкода полягає: а) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; б) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; в) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; г) у приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи [93, с. 27]. Слід зазначити, що конституційне положення, що зобов'язує не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей спрямоване, в першу чергу, на регулювання правовідносин між фізичними особами – учасниками конституційних правовідносин. У випадку, коли честь і гідність особи постраждали внаслідок дій інших осіб, чинне законодавство надає право звернутися до суду.

Закон пов'язує виникнення права на компенсацію моральної шкоди з випадками порушення прав особи, зокрема, це передбачено ст. 32, 56, 62 Конституції України та ст. 216, 280, 611, 1167 Цивільного кодексу України.

В свою чергу, з наукової точки зору, право на компенсацію моральної шкоди є можливістю особи, котрій заподіяно таку шкоду внаслідок порушення її загальносоціальних (природних) прав чи свобод, вимагати від порушника виконання його обов'язку вчинити певні дії, спрямовані на усунення або ж послаблення у неї негативних психічних станів та процесів, викликаних приниженням оцінки її гідності внаслідок цього порушення; а також її можливість звернутися, у разі потреби, до компетентних національних чи міжнародних органів за примусовим забезпеченням виконання зазначеного обов'язку [84, с. 101–102].

Інститут правового захисту честі та гідності громадян регулюються відповідно Кримінальним, Кримінально-процесуальним та Цивільним кодексами України, іншими нормами чинного законодавства. Зокрема, передбачається відповідальність за доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності (ст. 120 Кримінального кодексу України), забороняється домагатися визнання від звинуваченого своєї вини шляхом насильства і погроз (ст. 22 Кримінально-процесуального кодексу України).

Варто зазначити, що українське кримінальне законодавство спираючись на положення Конституції України враховує міжнародні стандарти щодо свободи від катувань. Так, ст. 127 чинного Кримінального кодексу України містить норми щодо кримінальної відповідальності за катування [94, с. 303].

Цивільно-правове законодавство про захист честі та гідності людини, встановлює, наприклад, порядок спростування неправдивих відомостей про особу та порядок відшкодування як майнової, так і моральної шкоди, завданої поширенням неправдивих відомостей про особу (ст. 277, 278 та інші Цивільного кодексу).

Захист честі та гідності людини здійснюється також нормами інформаційного законодавства, зокрема, Законом України “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні” [95] та Законом України “Про телебачення і радіомовлення” [96], які встановлюють порядок спростування неправдивої інформації поширеної через засоби масової інформації.

Обов’язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей тісно пов’язаний із конституційним правом кожного знати свої права й обов’язки, передбаченим ч. 1 ст. 57 Конституції України і правом на інформацію, закріпленим ч. 2 ст. 34 Конституції України. Згідно ст. 57 Основного Закону України, закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов’язки громадян, мають бути доведені до відома населення, а також закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов’язки громадян, не доведені до відома населення є нечинними. Вказані конституційні приписи також конкретизовані у постанові Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. № 9 “Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя” – судові рішення не може ґрунтуватися на неоприлюднених нормативно-правових актах, що визначають права і обов’язки громадян [97].

Як гарантію вказаних прав слід розглядати пропозицію Т. Костецької про закріплення конституційного обов’язку державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб забезпечувати доступ до відповідної інформації, зокрема, можливість кожному ознайомлення з документами і матеріалами, які безпосередньо зачіпають їх права і свободи [98, с. 12].

Громадяни не завжди достатньо поінформовані про прийняті закони та свої права, у зв’язку з чим бувають не готові до виконання своїх обов’язків. Підвищення правової поінформованості всіх членів суспільства – нагальна проблема, що потребує найшвидшого вирішення. Доцільною видається пропозиція про те, що існує “необхідність розробки і впровадження

організаційно-правового механізму доведення громадськості правової інформації, створення ефективно діючої системи правового інформування” [98, с. 14]. Як видається, правове інформування населення має забезпечуватися з ініціативи, під контролем і за фінансової підтримки держави при активному застосуванні засобів масової інформації.

Як підсумок, конституційний обов’язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей можна визначити як юридично закріплену правову вимогу, забезпечену державним примусом, що застосовується до людини і громадянина з метою забезпечення стабільності, правопорядку в державі та в цілому суспільстві.

Варто додати, що змістовно обов’язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей доповнюється також нормами інших галузей права – адміністративною, трудовою, цивільною, цивільно-процесуальною.

Таким чином, проаналізовані складові одного конституційного обов’язку прямо закріплені ст. 68 Конституції України і виражають правовідносини між особами, між громадянами і Українською державою. Звідси, на нашу думку, кожен окремий обов’язок необхідно розглядати як самостійні елементи загального конституційного обов’язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, який охоплює такі сфери життя і діяльності людини як соціальна, економічна, політична, духовна. Крім того, вказаний загальний обов’язок слід досліджувати як індивідуально, так і в системі всіх передбачених Основним Законом України конституційних обов’язків людини і громадянина.

На сьогодні в науці конституційного права не пропонується визначення конституційного обов’язку кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи честь і гідність інших людей.

На нашу думку, поняття вказаного обов'язку з притаманними йому певними особливостями варто розкривати, виходячи із узагальненого поняття конституційних обов'язків взагалі, оскільки основні риси конституційних обов'язків властиві і обов'язку, передбаченого ч. 1 ст. 68 Основного Закону. Так, розгорнуте визначення обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей передбачає розкриття його за суттю, змістом та формою через категорію правової необхідності.

На користь таких міркувань свідчать існуючі у науковій юридичній літературі визначення, відповідно до яких обов'язок, закріплений законом, означає у всіх випадках необхідність виконувати певну вимогу, встановлену правовою нормою [99, с. 276]; необхідність певної поведінки, але не саму фактичну поведінку, що відповідає приписам норм права [22, с. 61]. Стверджується також, що обов'язок суб'єкта полягає і в необхідності узгоджувати свою поведінку з вимогами, що до нього висувуються [29, с. 317]. Крім того, саме конституційні обов'язки визначаються як встановлена державою в інтересах всіх членів суспільства і закріплена в Конституції потреба (необхідність), що приписує кожному громадянину певний вид і міру поведінки і відповідальність за неналежну реалізацію цього припису [15, с. 141]; або ж необхідність певної поведінки людини, об'єктивно зумовленої конкретно-історичними потребами існування та розвитку інших людей, нації, народу, його соціальних груп й усього суспільства [84, с. 110].

Отже, категорія необхідності відображає об'єктивний та вагомий за своїм значенням зв'язок, що є властивий взаємовідносинам між особами, суспільством, державою і саме категорія необхідності найбільш повно, на наш погляд, розкриває сутність конституційного обов'язку, оскільки обов'язок – це є передбачена необхідність діяти.

Важливо мати на увазі, що в реальному житті обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей перебуває в процесі постійної, безперервної та довготривалої реалізації. Звідси ця реалізація є його як би звичним нормальним станом, способом існування [100, с. 60]. Виконання цього обов'язку на належному рівні має відбуватися в життєдіяльності людини і громадянина постійно. Таким чином, правова необхідність, що виражена в нормах закону та реальні дії з її реалізації є нероздільними, співпадають і за часом, і за змістом.

На нашу думку, обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей передбачає підпорядкування поведінки окремих людей, громадян, волі всього українського народу, за Конституцією України носія і єдиного джерела влади в Україні. Воля народу виступає істотною та вагомою ознакою, основним елементом вказаного обов'язку. Іншими словами в повному обсязі поняття та зміст цього обов'язку, як видається, слід розкривати через категорію “воля народу”, а саме: через реалізацію, виконання волі народу. В даному контексті ми посилаємось на думку відомого російського вченого-юриста Г. Шершеневича, який під обов'язком розумів, перш за все, “ усвідомлення зв'язаності своєї волі...” [101, с. 619].

Слід зазначити, воля визначається як явище психіки, свідомості, що виступає як активна, діюча суб'єктивна умова для здійснення тієї чи іншої цілі, для подолання зовнішніх чи внутрішніх перепон на шляху до досягнення мети [102, с. 45–46]; це соціально обумовлений стан психічного регулювання поведінки суб'єкта, що ґрунтується на його прагненні і здатності до свідомого вибору мети діяльності, шляхів і засобів її досягнення [103, с. 516]. Отже, у людини воля проявляється у свідомій діяльності.

В свою чергу, як зазначає, В. Горбатенко, воля у праві означає: а) волевиявлення учасників суспільних відносин, які будучи врегульовані правом, набувають форми правовідносин; б) важливий елемент, що визначає сутність даного типу права як фіксації закріплених чи санкціонованих державою вольових зусиль панівних сил і народних мас, відображених у конституції, законах, юридичних нормах [103, с. 516].

Воля ж народу проявляється у всіх формах суспільної свідомості, а саме, в політичній ідеології, в правосвідомості, в моралі і т. д. У змісті волі народу відображаються і різні рівні, різні галузі суспільної свідомості – суспільна ідеологія і суспільна психологія.

Воля народу отримує свій прояв також у всій сукупності суспільної діяльності, яких би сторін життя суспільства вона не торкалась; в складній сукупності суспільних прагнень, вимог, настроїв, запитів народних мас; в суспільній думці та багатьох інших формах.

Оскільки загальнонародна воля виступає елементом суспільної свідомості, її не варто розглядати як арифметичну суму волі всіх членів суспільства. Загальнонародна воля являє собою якісну характеристику цілеспрямованої діяльності суспільства, що впливає з інтересів всього народу загалом [104, с. 222]. Зрозуміло, що в окремих випадках вона не може і не співпадає з інтересами і волею окремих індивідів.

Загалом, як уявляється, кожна особа, реалізуючи обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей виявляє свою особисту волю, як носій власної частини суверенітету, оскільки з волі окремих людей складається воля всього українського народу. Підтвердженням цього є твердження про те, що суверенітет українського народу – це найважливіша основа конституційного ладу України. Практичну реалізацію він отримує через реалізацію кожним громадянином своєї волі в політичному житті країни [82, с. 148]. За словами Б. Ебзєєва, держава є соціальним інструментом

втілення загальної суверенної волі народу; носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі є народ, а отже, джерелом влади являється воля народу [3, с. 95, 98].

В свою чергу, особливе місце належить державній волі, оскільки це детермінований загальнонародними інтересами суб'єктивно-регулятивний процес, пов'язаний із прагненням панівних сил чи всього суспільства надати своїм цілям та інтересам загальнообов'язкового характеру за допомогою владних розпоряджень та сили державного примусу [103, с. 516].

Необхідність виконання Конституції України та законів України, з одного боку, та реалізація волі народу та держави, як наслідок виконання цього конституційного обов'язку – з іншого, являють собою єдиний процес – процес втілення в життя приписів Конституції України, інших законів органів держави. Адже, як наголошують вітчизняні науковці, Конституція України є актом найвищої юридичної сили, що об'єктивізує політичну волю народу України як суверенітету і єдиного джерела влади в Україні [105, с. 8]. В свою чергу, представники політичних партій, блоків, а також представники органів державної влади та місцевого самоврядування вважають за правомірне говорити про те, що вони представляють інтереси народу, виражають волю народу, знають чого прагне народ, діють від його імені і за його дорученням, хоча насправді з'ясовується, що це є далеким від істини, а їхні дії часто суперечать інтересам і волі народу. Здійснення волі і політики народу є досить важливим, бо якщо така воля не реалізована, то це нічого не приносить ні людині, ні державі.

У суспільній думці ще не повною мірою усвідомлюється реальна роль, і цінність Конституції як найважливішого політико-правового документа, її значимість для розвитку правової системи України, становлення соціально-економічних та політичних процесів на демократичних засадах. Це безпосередньо пов'язано з питанням легітимності Конституції, сприйняттям її громадянами, всім населенням, політичною елітою. Підтримка народом

конституційних новацій має вагоме значення для ефективності функціонування як норм Конституції, так і чинного законодавства.

Варто наголосити, що суть додержання Конституції України є не простою формальністю, а насамперед, шануванням, виконанням та здійсненням волі народу.

Оскільки Конституція України є своєрідною державно-правовою моделлю суспільства, суттєвим фактором забезпечення законності і правопорядку, вагомим чинником стабільності інститутів влади, необхідною умовою становлення, зокрема, правової держави, заснованої на верховенстві права, поваги до Основного Закону України як соціальної цінності, в якій системно втілені світові цінності конституціоналізму, надбання національного конституційного розвитку, означає також і повагу до волі народу, вираженій в Конституції та інших законах. Це, зокрема, підтверджує цитата із Преамбули про те, що “Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу... приймає Конституцію України – Основний Закон України” [2].

Для розбудови України, як правової держави необхідно підвищувати роль Конституції як Основного Закону держави і суспільства, що стимулює розвиток демократичних процесів, багатоманітність думок, забезпечення істинного народовладдя. Таким чином, волевиявлення народу може здійснюватися лише за умови дії принципу верховенства Конституції, що унеможлиблює свавілля і анархію, будь-які прояви порушення принципу конституційності в роботі державних структур та органів місцевого самоврядування.

У суспільній практиці, в свідомості людей можливо доцільно виховувати повагу до конституції, до закону як фундаментальних регуляторів суспільних відносин. Н. Оніщенко звертає увагу на те, що “сучасне українське суспільство характеризується багатьма різними

суперечностями, серед яких спостерігається прийняття значної кількості нормативно-правових актів і водночас поширення тотального правового нігілізму. Причому прийняті закони відверто ігноруються, порушуються, не виконуються, їх не поважають і не цінують” [106, с. 161]. В цьому контексті негативні факти мало втручання в Конституцію України з мотивів політичних домовленостей і внесені зміни в грудні 2004 р. В зв’язку з цим, необхідна ціленаправлена робота по формуванню поваги та шанобливого ставлення до Конституції України та інших законів України.

Повага до закону, до цінностей, передбачених Конституцією України, повага до здійснення волі народу є запорукою укріплення правової, демократичної держави, забезпечення стабільності конституційного ладу та чіткого правопорядку, формування громадянського суспільства і становлення та розвитку сучасного українського конституціоналізму. В свою чергу, як відомо, Основний Закон закріплює, зокрема, не тільки певні досягнення держави і суспільства на період її прийняття, але й визначає програму, що направлена на вироблення стратегії їхнього розвитку, напрямки спрямованості зовнішньої політики держави та ін.

Слід підкреслити, що сутність обов’язку, закріпленого ч. 1 ст. 68 Конституції України коріниться в соціальній обумовленості, що визначена відповідними чинниками:

- а) об’єктивною необхідністю права в суспільстві;
- б) об’єктивною суттю суспільних відносин, на врегулювання яких направлена правова норма, що встановлює цей обов’язок;
- в) функціональним призначенням обов’язку у правовідносинах.

Отже, за своєю суттю конституційний обов’язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей – це є необхідність здійснення, реалізації волі українського народу.

На нашу думку, реалізація волі народу – це цілеспрямована і така, що заснована на конституційних нормах діяльність державних органів і органів місцевого самоврядування та поведінка людини і громадянина по втіленню в життя норм Конституції України та законів України. Об'єктами реалізації волі народу можуть бути як суспільні відносини, що являють інтерес для всього суспільства, так і ті відносини, що мають частковий, локальний масштаб і мають відношення лише до окремих громадян та їх невеликих об'єднань, груп. Додамо, що форми участі громадян та їх об'єднань в реалізації волі і політики народу можуть бути різними, наприклад, членство в партії, участь у виборах, у зверненні зі скаргою, заявою і т. д.

Оскільки воляова дія народу виражається в певній цілеспрямованій його діяльності, то необхідною умовою волі, її іманентною властивістю є її прояв зовні. Воля народу, що носить владний характер, вимагає, насамперед, належного забезпечення. Іншими словами, воля, що виражена зовні, повинна бути здійснена або реалізована способами і в порядку, що передбачені Конституцією України.

Будь-який правовий, в тому числі конституційний, припис у кінцевому результаті детермінований об'єктивними вимогами життя, в якому держава в належній формі виражає соціально-історичну необхідність певного варіанта суспільної поведінки. Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей – це є конкретна форма вираження і прояву того чи іншого варіанта необхідної поведінки особи, що отримала правову регламентацію.

Людина в силу своїх можливостей спроможна розпоряджатися власними здібностями, здобутками, майном. Право, виступаючи формою і мірою свободи, максимально розширює рамки обмеження особи в будь-якій сфері, відкриває простір для ініціативи, надає можливість відчувати себе господарем. І саме в основі цього процесу закладені норми Конституції України, що визначають демократичний розвиток особи і виражають волю

народу, а обов'язок додержуватися Конституції України та законів України – це і є шанування цієї волі. Текст Конституції України наповнений словами про шанування цінностей і т. д., тому можна говорити про обов'язок здійснювати, реалізовувати, захищати волю народу як вищу цінність або святиню з правового погляду.

На нашу думку, зміст вказаного конституційного обов'язку значною мірою визначається реалізацією на практиці норм та функцій Конституції України, функцій держави й окремих інституцій. Своєю активною діяльністю, вчинками, стилем життя особа повинна прагнути сприяти практичній реалізації основних функцій Конституції, закономірностей законодавства.

“Конституційні норми, виступаючи, як правило, нормами узагальнюючого характеру, деталізуються в чинному законодавстві, що дозволяє створити ефективний механізм реалізації функцій держави, захисту прав і свобод людини і громадянина. Формальна визначеність норм Конституції має істотне значення для розкриття потенціалу Основного Закону. Вони обов'язкові для виконання на всій території держави. Цінність конституції полягає і в тому, що застосування її норм дає можливість досягнути запрограмованих результатів” [107, с. 180].

Є актуальною і сьогодні думка, висловлена дещо раніше Ю. Тодикою на рахунок того, що висловлювання деяких народних депутатів, політиків, вчених про те, що Конституція у нас погана, не приносять користі [17, с. 105]. Адже чинна Конституція України, як воля народу виконує важливі системоутворюючі функції, є основою правової системи, визначає її розвиток. В ідеалі, істинна правова свідомість громадянського суспільства повинна базуватися лише на основному акті держави, як єдиному законі найвищої юридичної сили та безпосередньої дії. Тому Конституція залишається первинним правовим документом, положення якого мають

суворо дотримуватися в усіх відносинах, і особливо в контексті внесення поправок до її тексту.

Так, внесення змін і доповнень до Конституції України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV було спрямоване на досягнення певних позитивних результатів, зокрема, підвищити роль Верховної Ради України у формуванні Кабінету Міністрів України та відповідальності Уряду перед парламентом.

Разом з тим, слід констатувати що внесені зміни і доповнення мали цілий ряд негативних наслідків та обумовили низку порушень Основного Закону держави.

По-перше, саме втручання в Конституцію як нормативний акт, норми якого не повинні піддаватись частим та необґрунтованим змінам, негативно відобразилось на свідомості суспільства, оскільки приймались як засіб політичних домовленостей учасників виборчого процесу. Мова йде не тільки про блокування роботи Верховної Ради, Конституційного Суду, неодноразової відставки Уряду чи окремих міністрів, а й про те, що такі дії зменшують основну роль Конституції [108, с. 11].

Із цього випливає, що державна влада завжди може знайти можливість порушити недоторканність положень Основного Закону. Крім того, розгляд і прийняття Закону України “Про внесення змін до Конституції України” було проведено парламентом з порушенням положень ст. 159 Основного Закону України, відповідно до якого “законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам ст. ст. 157, 158 Конституції”. Отже, слід одержати рішення Конституційного Суду України в частині, що вимагає офіційного тлумачення положень Основного Закону України про внесення змін до нього, що буде упереджувати можливість порушення приписів Конституції.

По-друге, зміни до Конституції, які набрали чинності з 1 січня 2006 р., поглибили суперечності та неузгодженості між її положеннями, збільшилася кількість статей і пунктів, що трактуються неоднозначно [109, с. 14].

По-третє, внесені зміни і доповнення призвели до дисбалансу наявного механізму стримання та противаг в системі розподілу влади. Це був компроміс, “спрямований на те, щоб допомогти основним дійовим особам президентської кампанії зберегти своє обличчя” [109, с. 13]. При відсутності належного та дієвого механізму додержуватися Конституції України та законів України виникла політична криза в державі, вирішення якої відбувалось без безпосередньої участі українського народу [108, с. 13], тобто існувала потреба в певних додаткових політичних заходах таких як “Універсал національної єдності” [110] ухвалений 3 серпня 2006 р. і т. п., а не за допомогою відпрацьованих та встановлених Основним Законом держави механізмів. Крім іншого, вступаючи в публічні суперечки учасники відповідних відносин показали негативний приклад невиконання обов’язку додержуватися вимог Конституції України та законів України.

Як видається, якщо лише формально спростити попередню політичну систему, то демократія не реалізується сама по собі. На сьогодні все ж таки в державі необхідно підвищувати роль людини і громадянина в суспільних процесах, у керуванні державою, оскільки народовладдя здатне розкрити свій потенціал у випадку належної реалізації відповідних форм організації народного суверенітету, бо інакше тоді все інше залишається лише декларацією.

Відомо, що в більшості випадків конституції в світі приймаються народом або від імені народу – парламентом, іншими уповноваженими суб’єктами, а отже, акумулюють волю народу. Таким чином, обов’язок додержуватися Конституції України та законів України – це є виконання, реалізація волі українського народу. Ігнорування положень Конституції, порушення її норм завдають істотної шкоди людині, громадянину, всьому

суспільству, його цілісності і стабільності, позначається на розвитку і становленні національного конституціоналізму. Як відомо, один з показників конституціоналізму є висока політико-правова культура, в основу якої, зокрема, покладено повагу до Конституції як соціальної цінності.

На думку окремих науковців, найважливішою формою, в якій об'єктивується воля народу, виступає здійснення політичної влади. Воля народу, що об'єктивована як влада народу, отримує особливим чином організовані форми свого виразу [104, с. 222]. Зокрема, авторитет державної влади, її сила і міцність залежать від того, наскільки вона знаходить підтримку і опору в народі. Міцна влада не протиставлятиме себе суспільству, діятиме відповідно до його потреб, оскільки вона повинна задовольняти життєві потреби тих суспільних сил, на які опирається.

Як зауважив В. Погорілко, держава в особі її органів державної влади забезпечує здійснення влади, тобто волі народу, політичні партії сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, тобто волі народу [111, с. 26]. При цьому влада не повинна сприяти розвитку утриманських настроїв в суспільстві, не повинна примушувати людину бути веденою, примушувати її до будь-яких вчинків або опіки, оскільки всі люди мають автономну волю [112, с. 89].

Отже, за своїм змістом конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей – це своєрідна участь людини, громадянина у здійсненні функцій Конституції України та законів України і відповідно участь у здійсненні функцій суспільства і держави.

За формою вказаний обов'язок є одним з основних видів конституційних обов'язків, який є втіленням волі народу в межах і порядку, передбачених Конституцією України.

Слід зауважити, що обов'язок неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність

інших людей можна розглядати і як форму відповідальності особи перед суспільством та державою. Відповідальність являє собою систему несприятливих наслідків для особи, що порушила закон, нормативні приписи, права чи свободи іншої людини. Необхідно наголосити, що в такому конституційному обов'язку закріплені найважливіші вимоги – відповідальність особи перед суспільством, громадянина перед державою, належного відношення громадянина до державних та суспільних інтересів.

Дотримання даного обов'язку забезпечується всіма заходами правового і суспільного впливу. Юридична відповідальність за його недотримання залежить від характеру правопорушення, сфери відносин, до яких воно належить. Чинне законодавство передбачає диференційовану систему заходів юридичної відповідальності. За найбільш важкі порушення людиною, громадянином зазначеного обов'язку (в передбачених законом випадках) до них можуть застосовуватися заходи кримінальної відповідальності, наслідками яких може бути обмеження можливостей використання в повному обсязі і конституційних прав і свобод, крім того можуть також застосовуватися адміністративні, цивільно-правові та інші вимоги та правила. Загалом питання юридичної відповідальності, зокрема конституційної, ми розглядатимемо надалі як одну із вагомих складових нормативно-правового механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Таким чином, *обов'язок кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей – це один з основних конституційних обов'язків, який являє собою необхідність підпорядкування поведінки людини і громадянина волі українського народу, вираженої в нормах Основного Закону та інших законах України, узгодженої з політикою держави з метою забезпечення реалізації функцій Конституції та законів України в межах і*

порядку, передбачених Конституцією України, та вияву поваги до прав і свобод, честі і гідності інших людей.

При цьому Конституція України, як результат волі народу, є актом найвищої юридичної сили, що був сформульований під час політичного процесу і виражає волю більшості громадян, направлений на врегулювання суспільних відносин, забезпечений державним примусом і який залишається первинним правовим документом та юридичною базою всього чинного законодавства, що керує державою і положення якого мають суворо дотримуватися. Звідси випливає і обов'язок всіх державних та громадських органів, юридичних та фізичних осіб додержуватися та поважати Конституцію України.

Запропоноване трактування конституційного обов'язку неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей дозволяє розширити та поглибити уяву про зміст та форми реалізації вказаного обов'язку.

Під структурою даного обов'язку, на наш погляд, слід розуміти комплексну побудову елементів (частин, компонентів) цього обов'язку, їх сукупність, ієрархічну скоординованість, взаємозв'язок і взаємодію, що сприяють забезпеченості єдності та цілісності даного конституційного обов'язку (визначено на підставі загальних понять структури [7, с. 44; 30, с. 237; 102, с. 328; 105, с. 8; 107, с. 28]). В свою чергу, серед елементів згаданого обов'язку слід виокремити: суб'єкт обов'язку, об'єкт обов'язку, форми реалізації обов'язку.

Суб'єкт обов'язку є потенційним носієм обов'язку. Як підкреслювалось, обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей є обов'язковим для всіх людей, що знаходяться на території України. Узагальнюючий характер цього принципу впливає із потенційного сприйняття положень Конституції України як міри справедливості, що

застосовується до всіх осіб рівною мірою. Варто підкреслити, що дія Конституції України та законів України поширюється на всі категорії населення країни, громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства. При цьому серед останніх виокремлюються особи, що володіють спеціальним статусом, наприклад, біженці; особи, що отримали політичний притулок; вимушені переселенці та ін. – всіх, хто постійно чи тимчасово перебуває на території України (за винятком, встановленим чинним законодавством).

Слід додати, що відповідно до положень ст. 26 Конституції України іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах не тільки користуються тими самими правами і свободами, а й також несуть такі ж самі обов'язки, що і громадяни України (за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України). При цьому, наприклад, ст. 2 Закону України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства” від 4 лютого 1994 року визначає, що “здійснення іноземцями та особами без громадянства своїх прав і свобод не повинно завдавати шкоди національним інтересам України, правам, свободам і законним інтересам її громадян та інших осіб, які проживають в Україні” [113]. За законом, іноземці та особи без громадянства зобов'язані поважати та дотримуватися Конституції і законів України, шанувати традиції та звичаї народу України.

Отже, іноземці та особи без громадянства зобов'язані, насамперед, додержуватися положень ч. 1 ст. 68 Конституції України. А за ч. 2 ст. 68 незнання ними законів України також не звільняє їх від юридичної відповідальності.

Таким чином, в здійсненні зазначеного обов'язку бере участь широке коло суб'єктів конституційно-правових відносин, що виникають під час його реалізації. Це є загальні суб'єкти, що вступають у сферу правовідносин.

На думку автора, обов'язок додержуватися Конституції України та законів України покладається на людину та громадянина в зв'язку з тим, що без об'єктивної та усвідомленої наявності їх людина юридично і фактично не може користуватися своїми правами і свободами. В свою чергу, визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності в якості найвищої соціальної цінності є показником демократизму держави, адже людина є цінністю не тільки для самої себе, а й для всього суспільства в цілому, для соціуму. Держава лише певною мірою регулює поведінку людини так, щоб не торкнутися її свободи і забезпечити суспільні інтереси і не повинна своєю діяльністю виходити за встановлені межі взаємовідносин з людиною.

Наведене положення, зокрема, відтворює зміст концептуальних засад преамбули Загальної декларації прав людини, чим, власне, і має обумовлюватись відповідність приписів Конституції України міжнародним стандартам прав людини. Серед цих засад варто відзначити, зокрема, “віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості”, а також “визнання гідності, притаманної всім членам людської сім'ї, та рівних і невід'ємних їхніх прав”.

В свою чергу, об'єктом обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей виступають Конституція України та інші закони України, а також права, свободи, честь, гідність особи, які вже були проаналізовані нами попередньо в даному параграфі. Конституція, закони та інші нормативно-правові акти української держави характеризуються як прийняті в державі і суспільстві норми, правила поведінки людей, яких повинна дотримуватись кожна особа, які найбільш узагальнено відображають весь стан суспільних відносин і найменше порушення яких пов'язане з утиском інтересів держави, суспільства, людини, громадянина.

Конституція є, насамперед, елементом певної “філософії” держави, що ґрунтується на розумінні небезпеки необмеженої державної влади для волі та

благополуччя людини [52, с. 44]. Лише демократична держава спроможна обмежити свої права за допомогою Основного Закону та забезпечити можливості для реалізації інтересів інших суб'єктів суспільних відносин. Саме наявність сучасної конституції в державі виступає сьогодні для цивілізованого світу одним із вагомих показників рівня суспільного розвитку нації, своєрідним показником її політичної зрілості, готовності до державної самоорганізації. Тому будь-яке цивілізоване суспільство потребує конституції та створення умов щодо її дотримання.

Традиційно під Конституцією України розуміють Основний Закон держави і суспільства, який має найвищу юридичну силу, регулює найважливіші суспільні відносини, має особливий порядок прийняття, внесення до неї змін і її охорони [114, с. 141]. В сучасній спеціальній юридичній літературі існують і більш деталізовані трактування Конституції України [52, с. 44; 14, с. 46–47; 16, с. 73; 82, с. 56].

Варто зазначити, що узагальнюючи погляди вітчизняних вчених-конституціоналістів щодо сутності та змісту Конституції України, В. Погорілко, В. Федоренко визначають Основний Закон як єдиний, наділений найвищою юридичною силою нормативно-правовий акт, через який Український народ і Українська держава виражають свою суверенну волю, утверджують основні принципи устрою суспільства і держави, основи правового статусу особи і громадянина, визначає систему і функції органів державної влади й органів місцевого самоврядування, механізми реалізації державно-владних повноважень і територіальний устрій держави [83, с. 371]. О. Скрипнюк обґрунтовує Конституцію України, як Основний Закон суспільства і держави, в якому втілюється і юридично закріплюється політична воля та легітимні інтереси Українського народу, держави, територіальних громад й інших суб'єктів конституційного правотворення щодо регулювання основ конституційного ладу, прав і свобод людини і

громадянина, безпосередньої демократії, організації та діяльності органів держави, місцевого самоврядування та конституційної юстиції [115, с. 59].

Загалом чинна Конституція України виступає певною ідеальною моделлю соціально-економічного і політико-юридичного буття, що потребує свого наповнення, є надзвичайно важливим політико-правовим документом, яким збагатилася наша держава, фундаментом не лише сучасних, а й майбутніх перетворень у нашому суспільстві, основою його консолідації, запорукою для забезпечення людині і громадянину свободи, справедливості, необхідних умов для життя та існування в суспільстві.

На сьогодні однією з важливих теоретичних проблем є фундаментальний перегляд у загальному ставленні до Конституції, на що звертає увагу, зокрема, О. Фрицький [16, с. 75–76]. Як вже наголошувалося, важливим кроком у цьому напрямі, зокрема, було прийняття Пленумом Верховного Суду України постанови від 1 листопада 1996 р. № 9 “Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя”.

Конституцію, що займає особливе місце в правовій системі кожної країни, відокремлюють від інших правових актів такі її риси та властивості, як легітимність, стабільність, реальність, верховенство. Хочемо наголосити, що однією із фундаментальних основ та відмінною рисою нової Конституції України є її стабільність, що співвідноситься з динамізмом. Видається, що узгодженість стабільності та динамізму Конституції – настільки важлива умова цілісності, непорушності режиму законності та правопорядку, ефективного здійснення державної влади, взаємозв'язку людини і громадянина з суспільством та державою, що необхідно більш детально розкрити, охарактеризувати вказані основоположні юридичні начала Конституції, виявити і коротко викласти принцип їх взаємозв'язку.

Питання про стабільність конституції певною мірою пов'язане із самою суттю Основного Закону, який, в свою чергу, виступає певною складовою державності. Водночас Основний Закон відображає якийсь визначений вид

державності, співвідношення політичних сил, стан, умови і тенденції розвитку суспільства і держави.

Стабільність конституції – це не лише необхідна умова, що забезпечує законність, але й багатогранне та складне явище, що володіє різноманітними аспектами. Вона проявляється у збереженні високої стійкості при взаємодії з суб'єктами права, постійному, цілеспрямованому впливі на суспільні відносини, на правосвідомість громадян. Стабільність зумовлена сутністю конституції як головною сполучною ланкою правової системи, демократичною природою конституційного ладу, стійкістю і непорушністю інститутів, норм і правил громадянського суспільства [116, с. 76–77].

Таким чином, стабільність конституції закладена в природі і характері основного закону, є одним із її властивостей і носієм юридичних якостей.

Хоча в Конституції України 1996 р. принцип її стабільності прямо не вказаний, але варто вказати, що ст. 68 Основного Закону України є однією з небагатьох статей і правових норм, що дає підстави для висновку про визнання та непряме закріплення в тексті Конституції цього принципу.

Як відомо, юридичне верховенство Конституції України передбачає як обов'язковість її нормативних положень для правової системи України, так і за правом провідне місце в ієрархії правових актів держави. В зв'язку з цим сучасна нормативно-правова система базується на принципі суворого дотримання та виконання Конституції, всіх інших складових частин і включає в себе такі елементи – Конституцію України, закони України, укази і розпорядження Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, нормативні акти міністерств та інших державних органів виконавчої влади, рішення Конституційного Суду України про тлумачення Конституції і про відповідність їй всіх інших нормативних правових актів, акти суб'єктів місцевого самоврядування, міжнародно-правові акти.

В свою чергу, загальновідомо, що закони і підзаконні нормативні правові акти, які суперечать Конституції визнаються неконституційними і

втрачають юридичну силу. Для підтримання принципу юридичного верховенства Конституції в державі створюється система правових засобів конституційної охорони, що покликані виявляти порушення Конституції в процесі правотворчості та правозастосування, сприяти їх попередженню, застосовувати спеціальні механізми охорони Конституції, притягувати до відповідальності посадових осіб, винних у порушенні конституційних приписів та настанов.

Попередньо наголошувалося, що положення ст. 68 Конституції України є обов'язковими, для всіх суб'єктів конституційно-правових відносин, однак в причину своєї універсальності норми Конституції України – повинні дотримуватися усіма, в тому числі також органами державної влади на державному і регіональному рівнях, так і органами місцевого самоврядування. Обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей підлягає дотриманню та виконанню всіма без винятку посадовими особами. Правозастосовча практика державних органів, наприклад, має базуватися на Конституції України і повністю їй відповідати. Посадові особи незалежно від їх рангу і положення, при цьому несуть юридичну відповідальність у випадку порушення ними норм Основного Закону.

Отже, конституційний обов'язок людини і громадянина додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей виступає межами свободи особи, які окреслені в нормативному порядку, є формою вираження відповідальності людини і громадянина перед державою та суспільством.

Характерні риси цього обов'язку полягають в тому, що він:

- а) набуває найвищої юридичної сили та узагальнюючого характеру;
- б) направлений на охорону та розвиток найважливіших соціальних цінностей;
- в) слугує як особистим, так і суспільним інтересам.

§ 2. Форми реалізації конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей

На сучасному етапі становлення вітчизняної конституційно-правової науки існує тенденція до переосмислення пріоритетних напрямків дослідження. Так, не зменшуючи цінності дослідження конституційної “матерії”, науковці все частіше звертаються до розроблення теорії реалізації Конституції України, її використання як вагомого стимулятора соціального прогресу, втілення конституційних положень у фундамент суспільних відносин і поведінку громадян. Цінність та значення Основного Закону проявляються тою мірою, в якій передбачена нею модель організації держави і суспільства, а також поведінка, що приписується суб'єктам конституційних правовідносин, трансформуються із сфери можливого в сферу дійсного.

Мабуть, недостатньо на конституційному рівні закріпити обов'язки людини і громадянина, необхідно, щоб усі учасники відповідних правовідносин могли виконувати ці обов'язки і брати активну участь в їх реалізації, користуючись передбаченими законодавством благами.

Звідси, на наш погляд, аналіз проблем, пов'язаних з обов'язком неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей на сучасному етапі мають бути спрямовані насамперед на науковий пошук шляхів його реалізації. У зв'язку з цим дослідження правових форм реалізації названого конституційного обов'язку є актуальним.

Як відомо, проблема реалізації конституційних норм взагалі має велике теоретичне та практичне значення і все більш ґрунтовно розглядається в юридичній науці [3; 7; 85; 107; 117; 118; 119].

З 70-х років минулого століття питання про безпосередню дію правових норм, що закріплюють правовий статус особи, досліджується в досить широкому аспекті, оскільки до цього дискусії з цього питання торкалися лише судового застосування цих норм. Отже, автори виходять з того, що приписам, які містяться в нормах, що закріплюють конституційні обов'язки людини і громадянина, властиві всі ознаки правового припису. Там, де діють конституційні норми, де суб'єкти, на основі наданих їм прав, користуються відповідними благами, виконуючи одночасно покладені на них обов'язки, там “неминуче складаються певні правовідносини, які носять узагальнюючий та загальнорегулятивний характер”. Визнання загальних правовідносин, що виникають на основі норм Конституції, посилює реальне значення конституційного законодавства в механізмі правового регулювання. У кінцевому результаті “юридичне джерело всіх конкретних індивідуалізованих правовідносин – саме загальні правові відносини а, отже, конституційні норми” [120, с. 44]. Як приклад, можна розглянути положення Конституції України, що закріплює правові зв'язки як між громадянами України, так і між громадянами та державою. Стосовно держави за громадянами нормою ст. 68 Конституції України закріплюється низка обов'язків, а держава також покликана виконувати низку обов'язків щодо своїх громадян.

Нормативність конституційних приписів, вплив на суспільні відносини за допомогою загальних та обов'язкових правил поведінки являють собою новий етап в управлінні соціально-економічними і політичними процесами, в створенні способу нормативного управління суспільством. Вважаємо, що конституційні норми, що закріплюють обов'язки людини і громадянина, не лише відповідають всім вимогам цього визначення, але й виступають складовою правового припису, першоджерелом всіх інших приписів, що закріплюють за людиною ті чи інші обов'язки. Отже, ця вимога щодо конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів

України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей викладена безпосередньо в тексті статті Основного Закону. Разом з тим, у статті, як в початковому і основному елементі системи законодавства закріплені і передбачені правові відносини, в які вступають суб'єкти для того, щоб виконати зазначений припис. Такими суб'єктами є, по-перше, народ України, оскільки йому, насамперед, адресований правовий припис статті, по-друге, органи державної влади, місцевого самоврядування та різні організації.

Вказана конституційна форма закріплює обов'язки не лише за особою. Так, якщо виконання обов'язку не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей цілком і повністю залежить від волі людини, детермінованої її суспільною свідомістю, в тому числі і одним із основних елементів її структури – правосвідомістю, то виконання вже обов'язку додержуватися Конституції України та законів України не залежить тільки від названого чинника. Держава повинна, перш за все, створити певні для цього умови, гарантувати виконання людиною, громадянином вказаного обов'язку.

Крім того, варто наголосити, що при реалізації обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей має діяти так званий принцип його верховенства в силу конституційного закріплення. Це означає виконання вказаного обов'язку усіма суб'єктами конституційного права у сфері правотворчості та правореалізації.

У правових дослідженнях неодноразово зверталася увага на те, що доцільно відрізняти закріплену в законі необхідність встановленої поведінки (як вимогу і орієнтир, модель майбутньої поведінки тощо) і самі реальні, фактичні дії, які виступають формою реалізації обов'язку. Обов'язок, як підкреслюється, здійснити ту чи іншу дію і сама ця дія – не одне і те ж. Обов'язок – це тільки необхідність поведінки, але не сама поведінка як акт

волі, як вчинок [47, с. 168]. Здійснення правових норм є процес, а не якийсь одномоментний “негайний” акт, який миттєво перетворює можливе в дійсне, тобто обриває можливість і кладе початок дійсності [99, с. 126]. Реалізація норм будь-якої галузі права являє собою процес практичного перетворення в життя вираженої в них державної волі всіма відповідними суб’єктами права... Тільки тоді правові норми фактично здійснені, коли повністю реалізовані і суб’єктивні права, і юридичні обов’язки [121, с. 682]. Як видається, реалізація – це перетворення, втілення конституційних норм у фактичній діяльності організацій, органів, посадових осіб, людини, громадянина.

Конституційний обов’язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей пов’язаний з реалізацією і індивідуального, і суспільного інтересу. Тому реалізація зазначеного обов’язку є правомірною безпосередньою поведінкою людини і громадянина у виконанні даного обов’язку. При цьому сам процес реалізації полягає у прийнятті людиною, громадянином рішення про конкретні шляхи і засоби перетворення в життя вказаного конституційного обов’язку, організації виконання прийнятого рішення та фактичного виконання цього рішення.

Суб’єкт обов’язку повинен усвідомити його зміст, межі та порядок виконання, як це передбачено в нормах права. Після усвідомлення особа приймає рішення вже про конкретні шляхи і засоби перетворення в життя обов’язку, його виконання. Усвідомлення обов’язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей – це розумова діяльність людини, громадянина, яка полягає у внутрішній психічній обробці даного обов’язку, його сприйнятті. Саме тому важливо, щоб кожен знав свої обов’язки, а тому необхідно доводити до загалу осіб зміст і форми реалізації основних обов’язків. Однак є значна частина населення України, яка через низку

причин об'єктивного і суб'єктивного характеру не знає своїх основних обов'язків, проте діє в межах Конституції і законів України. Така законослухняність в реальному житті досягається ними як під впливом правової інтуїції, так і під впливом норм моралі.

При виконанні конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей суб'єкти мають точно і неухильно виконувати передбачені Основним Законом дії незалежно від того, чи збігаються їх бажання і переконання зі змістом зобов'язуючих норм. Відмова від здійснення вказаного конституційного обов'язку або ж неналежне його виконання тягне, як правило, за собою застосування санкцій з боку держави. Таким чином, діяльність з реалізації обов'язків включає власне організацію та фактичне виконання прийнятого рішення, а в деяких випадках вона може включати і спеціальну організаційну діяльність компетентних органів держави і суспільних організацій із застосування норм і фактичне виконання актів застосування.

На думку Б. Ебзеєва, якщо реалізацію Конституції розглядати з погляду висунутих в ній цілей – кінцевих, віддалених чи наближених, можна розрізнити здійснення Конституції загалом і реалізацію конституційних норм у формі здійснення конституційних прав та обов'язків суб'єктів [122, с. 162].

Реалізація положень Конституції України полягає в такій поведінці учасників правовідносин, яка узгоджується з вимогами даних положень. Як вже попередньо наголошувалося, в одних випадках здійснення конституційних положень потребує вчинення активних дій, в результаті яких учасники правовідносин використовують закріплені Основним Законом права і виконують покладені на них конституційні обов'язки, в інших – утримання від дій, заборонених Конституцією України. У формі активних дій реалізуються уповноважуючі і зобов'язуючі норми; у формі утримання від дій – забороняючі норми Основного Закону.

Норми права можуть бути реалізовані у різних формах: у правовідносинах і поза ними, з участю державних органів та без останніх. Форма реалізації права залежить від особливостей гіпотез і диспозиції правових норм, специфіки суспільних відносин, які ними регулюються, характеру поведінки суб'єктів, які реалізують правові норми [123, с. 177].

Відповідно в науці конституційного права вирізняють три основні форми здійснення, реалізації дозволяючих, забороняючих та зобов'язуючих конституційних норм – використання, виконання і додержання [7, с. 55; 118, с. 88–99; 122, с. 163; 124, с. 303]. Крім того, автори ряду робіт, в яких розглядаються форми реалізації конституційних норм, вказують також ще одну форму – застосування [112, с. 340–350; 123 с. 177; 119 с. 3; 125 с. 423].

Додержання конституційних норм – це така форма їх реалізації, при якій людина та громадянин, державні органи, юридичні особи утримуються від здійснення заборонених Конституцією України дій. Це особливий обов'язок усіх державних органів, посадових осіб, людини, громадянина.

Так, зміст положення ч. 1 ст. 68 Конституції України полягає в пасивному утриманні від учинення дій, які завдають шкоди суспільству, державі, особі, тобто таких, які перебувають під заборонаю. Проте, додержання не зводиться до утримання від заборонених нормами права дій, коли достатньо не порушувати встановлених правових заборон. Безумовно, ці риси йому властиві і загалом визначають його природу, але їх не можна абсолютизувати.

Як зауважував у свій час Л. Явіч, коли мова заходить про конституційні принципи, то на перший план виходить їх додержання, яке в цьому випадку передбачає не лише утримання від порушення цих принципів, але й активне перетворення їх в реальність, безперешкодне управління ними у всіх сферах діяльності держави і суспільних організацій, державних органів, посадових осіб та громадян [126, с. 143].

Додержання – це форма, в якій відбувається реалізація конституційних обов'язків тоді, коли в цих обов'язках чітко вказані приписи необхідної поведінки, що не потребують додаткової регламентації. Часто людина не усвідомлює того, що вона реалізує конституційні обов'язки, оскільки вона не здійснює дій, що заборонені юридичними нормами. Обов'язок додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей виступає змістовним підтвердженням цього факту.

Нагадаємо, що вимога додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей стосується всіх суб'єктів: органів державної влади та держави загалом, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, громадян та їх об'єднань, іноземців та осіб без громадянства, що перебувають на території України. При цьому така вимога торкається всіх видів державної діяльності, вона пронизує зміст особистої поведінки всіх суб'єктів конституційних обов'язків при реалізації конституційних постанов. У цьому випадку обов'язок додержуватися Конституції України та законів України виступає не як якийсь конкретний обов'язок, про який можна сказати, що він належить до тієї чи іншої сфери соціальної практики, а як узагальнюючий обов'язок, що передує всім іншим конституційним обов'язкам, а також правам і свободам людини та громадянина.

Шляхом додержання реалізуються також конституційні норми, в основі яких лежать заборонні диспозиції. Такою диспозицією є вимога утримуватися від певного варіанта негативної поведінки, яка Конституцією чи іншим законом визнається правопорушенням. Та чи інша людина повинна співставляти свою поведінку з інтересами інших людей в рамках конституційних постанов. Так, зокрема, ніхто не має право посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Отже, додержання передбачає правомірну поведінку суб'єктів права. І лише при цій умові воно виступає в якості форми реалізації конституційних обов'язків. Додержання не потребує виникнення конкретних правовідносин. Реалізація в цій формі приписів Основного Закону повною мірою забезпечується системою загальних конституційних правовідносин.

Більшість науковців схиляється до думки, що ч. 1 ст. 68 Конституції України закріплює тільки таку форму правореалізації, як додержання. На нашу думку, у вказаному приписі можна розглядати і таку форму реалізації конституційних норм, як виконання.

Виконання конституційних норм є активною поведінкою суб'єктів правовідносин, яка проявляється в обов'язковому здійсненні передбачених законом дій [7, с. 56; 13, с. 112] або, зокрема, є обов'язковим вчиненням активних дій, що наказуються нормами права в інтересах правомочної сторони, у виконанні обов'язків [29, с. 259; 30, с. 388]. Така форма передбачена в самій Конституції України (ст. 2, 68 та інші) та вимагає дотримуватися конституційних норм.

Виконання передбачає високий ступінь активності суб'єктів конституційного обов'язку та орієнтує їх на здійснення конституційних вимог, проведення з цією метою різноманітних заходів: економічних, політичних, наукових, організаційних та інших. Виконання полягає в обов'язковій реалізації передбачених конституційними нормами дій, у здійсненні державно-владних імперативних вимог незалежно від особистого ставлення до них суб'єктів права. У формі виконання, на думку відомих російських науковців, реалізуються норми, що визначають обов'язки громадян, посадових осіб, державних і громадських організацій, їх органів [29, с. 259; 118, с. 89].

І виконання, і додержання, як форми реалізації конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей вимагають

слідувати конституційним нормам. Але якщо додержуватися конституційних приписів означає керуватися ними в практичній діяльності, то виконання, на відміну від додержання, полягає в тому, що суб'єкти повинні здійснювати активні дії, що передбачені нормами конституційного права, виконувати державно-владні імперативні вимоги незалежно від особистого ставлення до них суб'єктів конституційного права.

В Основному Законі України, зокрема, закріплені наступні способи виконання:

а) всі суб'єкти права повинні виконувати Конституцію України та закони України (ч. 1 ст. 68);

б) людина, громадянин зобов'язані виконувати свої обов'язки (ст. ст. 64–68);

в) Українська держава зобов'язана виконувати міжнародні договори, якщо останні були ратифіковані Верховною Радою України (ч. 1 ст. 9).

Невиконання багатьма суб'єктами обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, як видається, порушує стабільність в суспільстві. Разом з тим, як вже неодноразово наголошувалося, його виконання прямо і безпосередньо відображається на інших конституційних обов'язках.

Так, конституційний обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом, що передбачений ст. 67 Основного Закону, першочергово повинен виконуватися суб'єктами підприємницької діяльності. Разом з тим, спостерігаються масові ухилення від виконання вказаного обов'язку. Відбувається це в силу багатьох об'єктивних і суб'єктивних причин. Наприклад, “податки реально сплачуються лише на 50–60 %, а приватні банки, які становлять більшість банків України, мало не всі перетворилися на засоби відмивання та вимивання коштів” [127, с. 90]. У окремих підприємців вкоренилась звичка використовувати всі можливості для уникнення сплати податків, а отже, таким чином вони не виконують

обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, оскільки ухиляються від виконання вимог законів України “Про прибутковий податок з громадян”, “Про місцеві податки і збори”, “Про систему оподаткування”, а також положень Конституції України.

Аналогічно можна говорити і про обов'язок закріплений в ст. 66, не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки. Вказаний обов'язок конкретизується у законах України: “Про охорону навколишнього природного середовища”, “Про охорону атмосферного повітря”, “Про природно-заповідний фонд України”, “Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей”, “Про охорону культурної спадщини”, у Земельному, Водному та Лісовому кодексах України та ін.

Відповідно до норм, які містяться в зазначених законодавчих актах, громадяни України зобов'язані оберігати, охороняти і раціонально використовувати природні багатства; здійснювати діяльність щодо додержання вимог екологічної і пожежної безпеки; не порушувати екологічні та законні інтереси інших суб'єктів; охороняти ліси від пожеж та самовільного вирубування; раціонально використовувати й обробляти свої земельні ділянки тощо. Крім того, також норми цих законодавчих актів зобов'язують громадян України додержуватися вимог чинного законодавства щодо діяльності у сфері культури; дбати про збереження культурної спадщини, традицій народної культури, сприяти охороні пам'яток історії та культури; поважати культуру, мову, традиції, звичаї та обряди національних меншин, які проживають на території України, піклуватися про естетичне виховання і культурний розвиток дітей, прилучення їх до цінностей вітчизняної та світової культури.

Так, зокрема, Закон України “Про охорону культурної спадщини” від 8 червня 2000 року передбачає кримінальну (ст. 43) та адміністративну (ст. 46) відповідальність за порушення законодавства про охорону культурної

спадщини, а також накладення фінансових санкцій (ст. 44, 45) [128]. В свою чергу, Кодекс України про адміністративні правопорушення передбачає накладення штрафу за порушення правил охорони і використання пам'яток історії та культури (ст. 92) [129], а Кримінальний кодекс України – різновиди кримінальної відповідальності за нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури [94, с. 755].

За завдані природі збитки законодавство України передбачає, зокрема, цивільно-правову відповідальність. Крім того, особа несе адміністративну та кримінальну відповідальність. Наприклад, розділ VIII Кримінального кодексу України – “Злочини проти довкілля”, у ст.ст. 236–254 передбачає кримінальну відповідальність за 19 видів злочинів [94, с. 628–674].

Таким чином, виконуючи положення вказаних законодавчих актів особа належним чином та у відповідних формах реалізує обов'язок додержуватися Конституції України та законів України.

Отже, при такій формі правореалізації як додержання, суб'єкти обов'язку повинні не здійснювати забороняючих дій, щоб реалізувати норму права, а у випадку виконання, навпаки, повинні активно діяти.

Зазначимо, що форми реалізації конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей – це процес втілення конституційно-правових норм щодо конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей на практиці.

Так, вказаний обов'язок може бути реалізований тільки в ініціативному порядку, тобто людина сама визначає порядок його реалізації, її способи. Реалізація обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей передбачає прояв особистої зацікавленості суб'єкта, можливість обирати різні варіанти

поведінки. Крім того, така реалізація становить безперервний процес і є звичайним способом існування даного обов'язку.

Як підсумок, формами реалізації конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей є виконання та додержання.

Реалізацію конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України можна розглянути, зокрема, на прикладі виконання Закону України “Про мови в Українській РСР” та ін.

Однією з конституційно-правових ознак України як суверенної та незалежної держави є офіційний статус державної мови. Загальновідомо, що державною мовою прийнято називати визнану Конституцією або законом основну мову держави, яка є обов'язковою для використання у законодавстві, офіційному діловодстві, судочинстві, навчанні тощо.

У чинній Конституції України міститься важливе положення, що розвиток і функціонування української мови забезпечується не лише в усіх сферах суспільного життя, а й на всій території України

Положення Конституції України зобов'язують застосовувати державну – українську мову – як мову офіційного спілкування посадових і службових осіб, при виконанні ними службових обов'язків, у роботі і в діловодстві органів державної влади, представницького та інших органів Автономної республіки Крим, органів місцевого самоврядування, а також у навчальному процесі в державних і комунальних навчальних закладах України. У ст. 24 Конституції України закріплено недопустимість привілеїв чи обмежень за мовними ознаками, а у ст. 92 підкреслюється, що порядок застосування мов визначається виключно законами України.

На сьогоднішній день державний статус української мови визначається Законом України “Про мови в Українській РСР” [130]. Відповідно до ст. 11 вказаного Закону мовою роботи, діловодства і документації, а також взаємовідносин державних та інших органів, підприємств, установ є

українська мова. Закон визначає мову технічної і проектної документації (ст. 14), з'їздів, конференцій та інших форумів (ст. 15), документів про вибори (ст. 16), у сфері обслуговування (ст. 17), судочинства (ст. 18), провадження у справах про адміністративні правопорушення (ст. 19), нотаріального діловодства (ст. 20) тощо.

Крім того, чинне законодавство України містить вимоги щодо обов'язкового володіння державною мовою Президентом України (ст. 103 Конституції України), професійними суддями (ст. 127 Конституції України, ст. 59 Закону України “Про судоустрій”), суддями Конституційного Суду (ст. 148 Конституції України), Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини (ст. 5 Закону України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини”). У законодавстві України передбачена обов'язкова вимога володіння українською мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування особами, які вступають до громадянства України (п. 5 ч. 2 ст. 9 Закону України “Про громадянство України”).

Обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей суттєво впливає на конституційний статус людини і громадянина в Україні. Реалізація вказаного обов'язку чи неналежна його реалізація може призводити, або не призводити до істотних змін у правовому статусі людини і громадянина, впливати на права і свободи та їх здійснення.

Так, згідно п. 1 ст. 9 Закону України “Про громадянство України” від 18 січня 2001 року, однією з умов прийняття осіб до громадянства України є визнання і дотримання ними Конституції України і законів України [131]. Згідно ст. 18 цього Закону вихід із громадянства не допускається, якщо особу, яка клопоче про вихід з громадянства України, притягнуто в Україні як обвинувачену у кримінальній справі або стосовно якої в Україні існує обвинувальний вирок суду, що набрав чинності. Отже, неналежне виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів

України, порушення інших конституційних обов'язків, зокрема, посягання на права і свободи, честь і гідність інших людей, ухилення від сплати податків, порушення військового обов'язку, веде до неможливості зміни правового статусу громадян України, більш того, суттєво звужує комплекс прав і свобод, якими людина може користуватися.

З обов'язком додержуватися Конституції України та законів України тісно пов'язаний, зокрема, обов'язок набути загальну середню освіту. Основні засади функціонування і розвитку системи загальної середньої освіти, в тому числі, права, а також обов'язки учасників навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах визначені Законами України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, а також іншими нормативно-правовими актами.

Згідно із Законом України “Про освіту” від 23 березня 1996 року обов'язками вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів є додержання законодавства тощо [132]. Під законодавством, як ми вже з'ясували, в науковій юридичній літературі розуміємо Конституцію України, закони України та інші нормативно-правові акти. При цьому відповідно до п. 5 ст. 6 Закону України “Про загальну середню освіту” від 13 травня 1999 року відповідальність за здобуття повної загальної середньої освіти дітьми покладається на їх батьків, а дітьми, позбавленими батьківського піклування, – на осіб, які їх замінюють, або навчальні заклади, де вони виховуються [133].

Стаття 12 Закону України “Про охорону дитинства” від 26 квітня 2001 року, наприклад, встановлює, що на кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини. Батьки або особи, які їх замінюють, зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці [134].

Наслідками невиконання юридичних вимог є адміністративна, дисциплінарна, кримінальна відповідальність.

Так, Законом України “Про загальну середню освіту” встановлено, зокрема, що злісне ухилення батьків від виконання обов’язків щодо здобуття їх неповнолітніми дітьми повної загальної середньої освіти може бути підставою для позбавлення їх батьківських прав (ч. 3 ст. 47). Однак, більш ефективним, на наш погляд, засобом примусити батьків до відповідального ставлення щодо здобуття їхніми неповнолітніми дітьми повної загальної середньої освіти є заходи адміністративного впливу – адміністративна відповідальність у вигляді штрафу (ст. 184 КУпАП). Крім того, експлуатація дітей, у тому числі, якщо це спричинило істотну шкоду для освітнього рівня дитини, тягне кримінальну відповідальність за ст. 150 КК України, а злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні, – кримінальну відповідальність за ст. 164 КК України.

Таким чином, подібне підтверджує, що реалізація обов’язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей пов’язана з іншими правами, свободами і обов’язками особи, тобто це ще раз підтверджує висновки про те, що даний обов’язок взаємодіє з іншими обов’язками, вступає з ними у певні внутрішньосистемні зв’язки в межах всієї системи конституційних обов’язків людини і громадянина. Крім того, названий конституційний обов’язок реалізується через складний та розгалужений механізм в якому беруть участь органи державної влади та місцевого самоврядування, посадові особи, об’єднання громадян та вся правова система держави загалом.

На наш погляд реалізація обов’язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей буде більш ефективною з прийняттям відповідних спеціальних законодавчих актів, наприклад “Про нормативні правові акти”, необхідність

розробки та затвердження яких неодноразово обґрунтовувалось. Зокрема, проект закону “Про нормативні правові акти”, який би міг “упорядкувати систему нормативних актів України, забезпечити більш високу їх якість та ефективність, зміцнити законність, створити належну законодавчу базу функціонування системи законодавства в Україні” [135, с. 140], підготовлений науковцями, на сьогодні ще не прийнятий.

Необхідність розробки та прийняття відповідних актів є відчутною з моменту прийняття Конституції України. Мова йде, насамперед, про формування правової бази для демократичних перетворень в Україні, підвищення якості законодавства і створення ефективного механізму контролю за його реалізацією. Відомо, що одним із суттєвих недоліків правової системи є на сьогодні існуюча в деяких випадках безсистемність у формуванні масиву нормативно-правових актів, відсутність наукових підходів тощо. Це, зокрема, проявляється у порушенні пріоритетів у правовому регулюванні, незбалансованості в системі чинного законодавства, прийнятті нових законів без врахування чинних, порушенні системних зв'язків між законами і підзаконними актами тощо. Тому, як уявляється видання спеціального закону про правові акти з наведенням у ньому їх переліку і нормативних характеристик, зазначенням способів забезпечення з метою правильного співвідношення між собою є досить актуальним на сьогодні питанням.

Крім того, існує також потреба нормативного встановлення основних правил законодавчої техніки, що, зокрема, сприяло б суттєвому покращенню структури правових актів, які приймаються, вдосконаленню стилю та мови, забезпеченню єдиного підходу у правотворчій діяльності держави.

Аналіз законів України свідчить про те, що одним із недоліків організаційно-процесуальної сторони законотворчості є відсутність науково обґрунтованої концепції розвитку законодавства у взаємозв'язку з

економічними, політичними та соціальними реформами, які відбуваються в нашій країні.

Як видається, прийняття окремих спеціальних законів визначатиме порядок підготовки, експертизи, узгодження, ухвалення, тлумачення і дії нормативно-правових актів, впорядкувало б стадії законотворчого процесу, мову та стиль нормативних розпоряджень, та загалом сприятиме процесу організації законопроектних робіт.

Г Л А В А 3

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ОБОВ'ЯЗКУ ДОДЕРЖУВАТИСЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ТА ЗАКОНІВ УКРАЇНИ, НЕ ПОСЯГАТИ НА ПРАВА І СВОБОДИ, ЧЕСТЬ І ГІДНІСТЬ ІНШИХ ЛЮДЕЙ

§ 1. Поняття механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей

Питання механізму забезпечення виконання положень Конституції України, в тому числі й тих, що пов'язані з втіленням у життя встановлених обов'язків людини та громадянина має досить значне теоретичне та практичне значення і зумовлює всебічний аналіз. На сьогоднішній день в умовах інтеграції України у світову спільноту важливо не тільки на конституційному рівні закріпити основні обов'язки, а й створити ефективні механізми забезпечення їх практичного здійснення.

Проблема механізму забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина у спеціальній літературі є порівняно малодослідженою. Вона розглядалась головним чином оглядово в контексті дослідження проблеми створення механізму реалізації права або ж правових норм. Відповідні питання знаходять своє певне відображення в роботах, зокрема, В. Погорілка, П. Рабіновича, О. Скрипнюка, О. Марцеляка, Ю. Тодики, Л. Воєводіна, Б. Ебзєєва, В. Лучіна та інших відомих вчених-науковців. Вважаємо, що важливо також мати такий механізм щодо кожного з обов'язків, закріплених в тексті чинної Конституції України.

З метою виокремлення організаційно-правового та нормативно-правового механізмів забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права

і свободи, честь і гідність інших людей як складових одного цілого, розглянемо механізм забезпечення виконання даного конституційного обов'язку його сутність, специфіку, зміст.

Формування механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей передбачає:

а) необхідність закріплення відповідних повноважень за органами державної влади, місцевого самоврядування;

б) процедурно-правовий механізм здійснення цих повноважень;

в) інші напрямки діяльності і способи сприяння у здійсненні обов'язку людини і громадянина додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей – повагу, дотримання, визнання, гарантування, охорону і захист.

Крім цього, забезпечення виконання обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей слід розглядати в сукупності із такими юридичними процесами як правотворчість, правове регулювання і правореалізація. Ці явища не можуть протиставлятися одне одному і розглядатись ізольовано, адже всі вони нерозривно пов'язані між собою і виступають важливими сторонами єдиного процесу правового регулювання, який є теоретичною основою розробки проблем забезпечення виконання прав і обов'язків людини і громадянина та механізму його дії.

Найбільш повне розуміння закономірностей забезпечення виконання прав і обов'язків досягається в результаті дослідження єдиного механізму його реалізації.

Розкриття поняття “механізм забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь, гідність інших людей” неможливе, на наш погляд, без

з'ясування сутності термінів “механізм”, “механізм реалізації”, “механізм реалізації прав і свобод людини і громадянина”.

Під “механізмом” розуміється спосіб функціонування, система засобів впливу [136, с. 438–439]. В контексті нашого дослідження слід розглядати саме юридичний механізм як систему юридичних норм, фактів, документів та основних форм і способів організації їх здійснення.

Механізм реалізації трактують як спосіб здійснення прав і свобод, тобто певним чином узгоджені правомірні позитивні дії особи, всіх зобов'язаних і інших суб'єктів права, а також умови і фактори, що впливають на цей процес [137, с. 63]. Поняття механізму реалізації розкривається через впорядкованість, структуру (суб'єкти, об'єкти, характер зв'язків між ними), різноманітні соціальні та юридичні фактори, форми, способи, умови та гарантії здійснення конституційних норм у відповідності з демократичними процедурами, принципами законності та соціальної справедливості [138, с. 5]. При цьому, поняттям “реалізація” охоплюється певний процес, система засобів та заходів, що спрямовані на перетворення в життя чинної Конституції, досягнення передбачених в ній соціальних цілей [118, с. 62].

В контексті визначення поняття механізму реалізації прав, свобод, поняття механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей також можна розуміти як спосіб реалізації цього обов'язку, як визначені законодавством правомірні дії особи, всіх зобов'язаних інших суб'єктів права, а також умови і фактори, що впливають на цей процес.

Разом з тим основною відмінністю вказаних понять є різні методи правового регулювання відносин, що визначають права та обов'язки. Якщо в першому випадку, при визначенні поняття механізму реалізації прав та свобод стосовно самої реалізації слід застосовувати диспозитивний метод

правового регулювання, то у випадку поняття механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей правові відносини повинні врегульовуватись імперативним методом. Тобто, специфікою механізму забезпечення виконання зазначеного конституційного обов'язку є те, що особа немає права вибору поведінки, стосовно того, що виконувати чи не виконувати.

Загалом аналіз механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей дає підстави стверджувати що його невід'ємною складовою, важливими передумовами реалізації цього механізму є економічні, політичні, соціальні, психологічні фактори суспільного життя.

Як зауважують сучасні вітчизняні науковці, “механізм реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина – це відносно відокремлена сукупність конституційних елементів, за допомогою яких, в умовах додержання законності, з позиції гуманізму і соціальної справедливості кожною людиною і громадянином України здійснюються його конституційні можливості, знешкоджуються ті негативні умови, що можуть завдати шкоди практичному втіленню можливого у повсякденне життя” [8, с. 219; 6, с. 54–55].

Окремі автори пропонують визначити реалізацію конституційних обов'язків як процес втілення їх ідеальних юридичних моделей, встановлених в Основному Законі, у фактичній, у правомірній поведінці зобов'язаних суб'єктів, в результаті якого задовольняються потреби та інтереси держави, суспільства, самих носіїв обов'язків [20, с. 13], а реалізацію прав громадян, як регламентований нормами права демократичний за своїм змістом та формами здійснення процес, що забезпечує кожному громадянину ті матеріальні та духовні блага, які лежать

в основі суб'єктивних прав, що йому належать, а також захист цих прав від будь-яких посягань [139, с. 50].

На думку провідних російських вчених, “реалізація конституційного обов'язку є процедурно забезпечений, гарантований можливістю державного примусу процес виконання закріплених в конституційних обов'язках, і як правило, актуалізованих законодавцем вимог до поведінки правозобов'язаної особи, тобто утримання від дій чи, навпаки, здійснення тих дій, які від неї очікуються” [3, с. 295].

В конституційних текстах зміст механізму реалізації прав та обов'язків позначається по-різному: “гарантується”, “забезпечується”, “не допускається” та ін. Сам термін “реалізація” в Основному Законі України вживається рідко. Наприклад, він застосовується в ч. 2 ст. 14, де наголошується, що право власності на землю набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону та ч. 2 ст. 39 – обмеження щодо реалізації права збиратися мирно, без зброї і поводити збори, мітинги, походи і демонстрації може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадянського порядку. Натомість, значно частіше в Конституції України використовують такі терміни, як “здійснення”, “виконання”, які в різних інтерпретаціях розуміються як реалізація.

В свою чергу, в юридичній літературі поряд з терміном “механізм реалізації прав та свобод людини і громадянина” використовуються такі як: “механізм реалізації і захисту прав і свобод людини і громадянина” [85, с. 179], “конституційно-правовий механізм захисту людиною своїх прав” [16, с. 175], “механізм реалізації, гарантії та захисту прав і свобод людини і громадянина” [16, с. 173]. На сьогодні більшість науковців стверджують, що складовою частиною механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина виступають гарантії та інші соціально-правові інститути. Враховуючи таку постановку питання в спеціальній

юридичній літературі за останні роки все частіше можна зустріти термін “механізм забезпечення прав та свобод людини і громадянина” [8, с. 217–242; 30, с. 190; 84, с. 95; 6, с. 55; 140, с. 27].

Так, О. Марцеляк зауважує, що механізм забезпечення прав і свобод людини – це “закріплена в законі взята в єдності система основних прав і свобод громадян, їх гарантій, органів державної влади, місцевого самоврядування та інших інститутів держави і суспільства, діяльність яких спрямована на правомірну реалізацію прав і свобод громадян, а в необхідних випадках на їх охорону і захист” [141, с. 8].

Слід припустити, що “механізм реалізації прав і свобод людини і громадянина” слугує структурною основою для визначення поняття механізму забезпечення виконання конституційного обов’язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Разом з тим, поняття реалізація механізму забезпечення виконання даного обов’язку принципово відрізняється від реалізації механізму прав і свобод. Так, якщо останній є регламентований нормами права *демократичний (диспозитивний) за своїм змістом та формами здійснення процес*, то, перший є *авторитарний (імперативний) за своїми змістом та формою здійснення*. Це повинно забезпечувати дотримання норм Конституції України, і в кінцевому результаті направлено на захист прав і свобод людини і громадянина, суспільного та державного інтересу.

Категорія “механізм забезпечення виконання конституційного обов’язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей”, на наш погляд, дозволяє охопити весь процес забезпечення виконання цього обов’язку, представити його в системно-динамічному вигляді, розкрити взаємозв’язок і взаємодію всіх елементів і ланок забезпечення виконання вказаного конституційного обов’язку. Виділення механізму забезпечення виконання

конституційного обов'язку зумовлене необхідністю надання йому реального змісту.

Названим поняттям охоплюється певний процес, система заходів та мір, спрямованих на перетворення в життя цього обов'язку. Маємо на увазі систематичну, постійну, цілеспрямовану діяльність людини, громадянина, посадових осіб, об'єднань громадян, органів державної влади та місцевого самоврядування. Як наголошував П. Віноградов, “якщо певний мінімум обов'язків вважається необхідним для існування суспільства, то на їх дотриманні доводиться наполягати ... навіть через застосування сили” [142, с. 17].

Під забезпеченням конституційних обов'язків треба розуміти систему загальних умов та юридичних засобів, що забезпечують їх правомірну реалізацію і в необхідних випадках їх охорону [143, с. 55]. При цьому окремі автори, наприклад, під “забезпеченням” в цьому випадку розуміють не тільки встановлення і притягнення до відповідальності осіб, які не виконують або неналежно виконують свої основні обов'язки, але й створення ефективних юридичних механізмів їх реалізації” [20, с. 139].

Виходячи з зазначеного раніше, можна зробити висновок, що механізм забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей – це єдине і самостійне явище правової системи, яке є комплексом взаємопов'язаних і взаємодіючих передумов, засобів та умов, які створюють належні юридичні і фактичні можливості для виконання цього обов'язку.

На нашу думку, забезпечення виконання вказаного конституційного обов'язку доцільно розглядати, насамперед, як створення об'єктивно необхідних умов для виконання обов'язку, підтримання і поліпшення цих умов, а також спонукання до виконання зазначеного обов'язку аж до

притягнення до юридичної відповідальності за відмову від невиконання обов'язку чи неналежне його виконання.

Отже, на нашу думку, механізм забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей – це сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих, передбачених Конституцією і законами України організаційних, нормативно-правових та інших засобів матеріального, процесуального, примусового, стимулюючого характеру по забезпеченню виконання обов'язку людиною і громадянином в Україні.

Таке визначення, на наш погляд, надає можливість найбільш повно розкрити сутність і призначення механізму забезпечення виконання досліджуваного обов'язку як багатоаспектної і водночас цілісної складової правової дійсності, яка посідає особливе місце в правовій системі.

Суспільство і держава зацікавлені у виконанні кожним обов'язку закріпленого ч. 1 ст. 68 Конституції України, а його невиконання чи неналежне виконання має своїм наслідком відповідальність. Адже при виконанні обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, суб'єкти повинні неухильно виконувати передбачені Основним Законом дії незалежно від того, збігаються їх бажання і переконання, зокрема релігійні, із змістом цих зобов'язуючих норм.

Виконання конституційних обов'язків є також необхідним елементом демократії. “Народ не може бути суверенним, якщо кожний член суспільства не володіє гарантованими основними правами і свободами, або якщо в суспільстві не забезпечено виконання громадянами покладених на них законом обов'язків” [144, с. 155]. В свою чергу, кожний, виконуючи обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей ставить перед собою певні цілі та вибирає правові засоби їх досягнення.

Механізм забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей – це цілісна і разом з тим складна система, що має горизонтальні та вертикальні рівні. Змістовний, предметний критерій дозволяє, як видається, виокремити на горизонтальному рівні взаємодіючі чинники – економічні, політичні, правові, соціальні, ідеологічні, психологічні, культурні та інші. Вертикальний рівень показує, що забезпечення виконання обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей здійснюється в суспільстві загалом, в соціальних групах, в особистому середовищі.

Механізм забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей доцільно розглядати як складне явище, яке умовно поділяється на організаційно-правовий механізм і нормативно-правовий механізм забезпечення виконання вказаного обов'язку.

§ 2. Організаційно-правовий механізм забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей

Обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей реалізується через правовідносини, обов'язковим елементом яких виступають учасники або суб'єкти, які об'єднанні закріпленим в законі правовим зв'язком, а також держава як загалом, так і в особі своїх органів та посадових осіб.

Влада, насамперед, повинна функціонувати в рамках закону, оскільки “влада, не обмежена законом, виявляється неефективною і небажаною, що позбавлена ціннісного змісту і просто небезпечна” [145, с. 157]. Як видається, належний механізм забезпечення виконання досліджуваного обов'язку сприяє зміцненню правових основ державності та суспільного життя, раціональній організації влади, суверенітету та свободи людини і громадянина.

Організаційно-правовий механізм забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей є за своїм змістом єдиною діяльністю, що здійснюється органами державної влади, органами місцевого самоврядування, органами правосуддя, громадянами та їх об'єднаннями. Держава в особі уповноважених нею органів закріплює та охороняє даний обов'язок, сприяє реалізації закладеної в ньому програми, встановлює на галузевому рівні міру відповідальності та санкції за його порушення.

Свого часу ми пропонували, що організаційно-правовий механізм забезпечення виконання обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей

доцільно розглядати як передбачену Конституцією і законами систему органів державної влади, місцевого самоврядування, державних і недержавних організацій та інших інститутів, які слугують цій справі [146, с. 85]. В свою чергу, елементами організаційно-правового механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей є:

- а) Верховна Рада – парламент України;
- б) Президент України;
- в) органи виконавчої влади – Кабінет Міністрів України, який забезпечує виконання Конституції України і закони України, та органи спеціальної компетенції, зокрема, Міністерство юстиції, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство оборони, Міністерство закордонних справ, Міністерство фінансів, Міністерство освіти і науки та інші центральні органи виконавчої влади і місцеві органи державної виконавчої влади;
- г) Уповноважений Верховної Ради з прав людини;
- д) органи місцевого самоврядування;
- е) Конституційний Суд України;
- ж) суди загальної юрисдикції;
- з) органи прокуратури та ін.;
- і) підприємства, установи, організації, фінансові, інформаційні та інші інститути забезпечення виконання обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Так, вихідними для правового регулювання діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування є положення ст. 6 і ст. 19 Конституції України, в яких встановлено, що такі органи діють лише на підставах, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Не можуть бути забезпечені і захищені права і свободи

людини і громадянина, якщо органи державної влади та місцевого самоврядування недотримуються принципу законності, який виступає фундаментальним принципом організації та функціонування державних органів в актах, що визначають їх правовий статус. Підвладні закону органи державної влади і місцевого самоврядування не можуть порушувати його приписів і несуть відповідальність за порушення чи невиконання законів [147, с. 81]. Отже, цей принцип конституційного ладу спрямований на запобігання надто довільного вибору форм і методів здійснення владних повноважень. Тому важливо, щоб повноваження зазначених органів щодо забезпечення виконання людиною, громадянином своїх конституційних обов'язків були детально закріплені у законодавстві України.

Ми не ставимо за мету охарактеризувати всі складові організаційно-правового механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, оскільки це може бути предметом нового, більш детального дослідження, а тому зупинимось на найбільш пріоритетних елементах.

Парламент України посідає провідне місце в організаційно-правовому механізмі забезпечення виконання обов'язку, передбаченого ч. 1 ст. 68 Конституції України, що зумовлено положенням цієї державної інституції як єдиного законодавчого органу держави. Законодавча влада відповідальна за те, наскільки вона представляє суспільні інтереси, відображаючи їх у відповідних законах країни. Закон є обов'язковим для всіх саме в силу того, що він є актом парламенту, який представляє інтереси всіх суб'єктів держави. Згідно зі ст. 85 Основного Закону Верховна Рада України приймає закони, в яких згідно зі ст. 92 разом із правами, свободами людини і громадянина визначаються, зокрема, основні обов'язки громадянина. На нашу думку, доцільно було б додати ще й "людини".

Ефективність діяльності Верховної Ради України із забезпечення конституційної законності багато в чому визначається реалізацією її вимог у процесі законотворчості. “Вимоги до законотворчості – це нормативно-правові засади, що полягають у зобов’язанні законодавця здійснювати певні юридично-значущі дії у цілях видання, систематизації, зміни і скасування норм права, які втілюються у формі законів” [148, с. 11].

Основними вимогами конституційної законності стосовно змісту законотворчості виступають: своєчасність розробки і видання нових, зміна і скасування застарілих законів або їх положень; правильне визначення сфери і меж законодавчого регулювання; встановлення і ліквідація прогалів у праві. Адже, як наголошує Н. Оніщенко, законний шлях прийняття законів та їх зміни – це шлях виявлення волі народу безпосередньо або опосередковано [106, с. 102]. Тому, належне виконання парламентом України вище зазначених вимог позитивно відображається, насамперед, на змісті законів, оскільки це найбільш вразлива сторона законотворчого процесу. Від компетентності народних депутатів залежить якість законів, їх дієвість, можливість втілення в життя і, відповідно, можливість суб’єктів права реалізовувати свої права і свободи та виконувати конституційні обов’язки.

На жаль, існують випадки, коли закони, що приймаються Верховною Радою України, мають певні недоліки внутрішнього змісту. Наявні недоліки правового матеріалу призводять, зокрема, до непередбачуваної поведінки суб’єктів конституційно-правових відносин, які його використовують, що в кінцевому результаті веде до порушення режиму конституційної законності і правопорядку в суспільстві.

Наприклад, за декілька років незалежності нашим законодавцем прийнято близько 2000 законів, з яких понад 40 % – це закони про зміни і доповнення до інших законів [149, с. 15]. Це свідчить, зокрема, про неякісну підготовку законодавчих актів, слабку апробацію законопроектів, шкодить ідеї їх загальнообов’язковості. Як зауважує Ю. Шемшученко, сама кількість

законів без аналізу їх якості і реального впливу на стан законності і правопорядку в країні є нічим іншим, як “ейфорією правового ідеалізму”, що ми й спостерігаємо зараз [150, с. 11].

Певну частину прийнятих парламентом України законів не можна віднести до першочергових, також багато законів залишаються невитребуваними. Недостатнє врахування при підготовці актів законодавцем глибинних процесів розвитку суспільства і економіки породив, зокрема, такий дефект правотворчості, як казуїстичність законів, їх спрямованість на вирішення поточних завдань. Такі закони, як правило, нестабільні і це не сприяє підвищенню рівня законності, якості правопорядку, а навпаки, серед населення і посадових осіб породжується правовий нігілізм та неповага до законів, що в свою чергу, спонукає до порушень вимог ч. 1 ст. 68 Конституції України.

Законодавча функція Верховної Ради має прояв не тільки у її повноваженнях приймати нові закони, а й у виняткових повноваженнях ратифікувати міжнародні договори, які переважно призначені саме для забезпечення і реалізації прав, свобод і обов’язків людини і громадянина, серед яких вагоме місце посідає конституційний обов’язок додержуватися Конституції України та законів України.

Як видається, вдалим є запровадження наукового, політичного, економічного та іншого обґрунтування всіх проектів законодавчих актів, що вносяться на розгляд у парламент, введення довгострокових програм законотворчої роботи Верховної Ради України. Крім того, варто врахувати й правило, яке зобов’язує разом з проектами законодавчих актів, що вносяться на розгляд до парламенту України, надавати матеріали, які доводять необхідність прийняття відповідних законів. Видається очевидним проведення обов’язкової незалежної наукової експертизи при розгляді законопроектів та планів законопідготовчих робіт, передусім конституційного характеру.

Президент України, повноваження і діяльність якого врегульовані Конституцією України, є гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (ст. 102 Конституції України), і, приймаючи присягу, зобов'язується обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України та законів України (ст. 104 Конституції України).

Представники органів державної влади та місцевого самоврядування в межах своїх компетенцій зобов'язані виконувати функції, які також направлені на забезпечення виконання Конституції України та законів України, захист прав і свобод людини і громадянина. Але, в першу чергу, перед Президентом України постає задача зміцнювати всю державну систему, забезпечувати стабільність держави в цілому та узгодженість у функціонуванні органів державної влади. Враховуючи такі чинники всі інші органи державної влади, місцевого самоврядування та посадові особи будуть мати можливість здійснювати свої повноваження в належному конституційному режимі.

Глава держави, здійснюючи свої повноваження, забезпечує належне виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей всіма державними органами. Зокрема, за зверненням Президента Конституційний Суд України дає висновки про відповідність Конституції України діючих міжнародних договорів України чи тих міжнародних договорів, які вносяться у Верховну Раду України для надання згоди на їх обов'язковість (ст. 151 Конституції України). Одним із способів забезпечення Президентом України дотримання Конституції є, наприклад, повноваження призначення всеукраїнського референдуму щодо змін Конституції України (п. 6 ст. 106 Конституції України), використання узгоджувальних процедур для вирішення спірних питань.

Варто зазначити, що конституційні обмеження щодо змін норм Конституції України встановлюються, на наш погляд, з метою збереження наступності державного суспільного ладу. У зв'язку з цим слід підкреслити результати “Універсалу національної єдності”, підписаного у серпні 2006 р., який з одного боку, можливо, став свого роду гарантією правової охорони Конституції України, її основ, а з іншого – попередженням про існування прямої загрози основам конституційного устрою. Розвиток політичної і конституційної реформи зумовив порушення окремих питань, пов'язаних, зокрема, із територіальною цілісністю, мовних питань та інших.

На сьогоднішній день, Конституція України закріпила багато істотно нових положень стосовно посади Президента України, його повноважень, взаємовідносин з різними органами влади та посадовими особами. Серед них значне місце посідають такі, завдяки яким ті чи інші гілки влади мають можливість співпрацювати з Президентом України, а також впливати на його діяльність з метою запобігання будь-якому свідомому чи несвідомому зловживанню владою, що, власне, і створює умови для забезпечення виконання прав і обов'язків людини і громадянина. Крім того, Конституція України закріплює за Президентом України повноваження по забезпеченню умов, при дотриманні яких виконання обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей є реальним, тобто це умови повноцінного конституційного порядку.

Згідно із п. 1 ст. 116 Основного Закону Кабінет Міністрів України забезпечує виконання Конституції і законів України та згідно п. 2 згаданої статті вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Також за Кабінетом Міністрів України закріплені повноваження, пов'язані з прийняттям підзаконних нормативно-правових актів. Уряд України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими для виконання. При виданні постанов і

розпоряджень Кабінет Міністрів повинен керуватися Конституцією і законами України, а також актами Президента України (ст. 113 Конституції України). Від якості реалізації Урядом України своїх завдань і функцій значною мірою залежить дотримання і здійснення на практиці конституційних приписів. Уряд не приймає закони, а організовує їх виконання. Як бачимо, при виконанні своїх повноважень Кабінет Міністрів України повинен безпосередньо виконувати положення ч. 1 ст. 68 Основного Закону України.

Ще не так давно була помітна суперечність між державотворенням і правотворенням, яка полягала в тому, що ряд традиційних і нових органів влади та інших інститутів держави не мали передбаченої Конституцією України правової основи. Вже сьогодні конституційно-правовий статус Кабінету Міністрів України врегульований прийнятим Законом України “Про Кабінет Міністрів України” від 16 травня 2008 року, який конкретизує завдання та принципи діяльності уряду України.

Забезпечення прав і свобод та здійснення обов’язків, в тому числі і конституційного обов’язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей покладається також на органи правосуддя (Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції), прокуратуру, інші правоохоронні органи.

Як відомо, судочинство в Україні здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції (ч. 3 ст. 124 Конституції України). Конституційний Суд – окремий, незалежний від судів загальної юрисдикції орган, повноваження і порядок діяльності якого регулюється Конституцією України [2], а також Законом України “Про Конституційний Суд України” від 16 жовтня 1996 р. [151] та його Регламентом.

Конституційний Суд України самим фактом свого створення і діяльності покликаний гарантувати політичну і правову стабільність суспільного життя, надійно охороняти права і свободи громадян, захищати, а

не засуджувати. В епіцентрі його юрисдикції знаходяться основні права, людська гідність [152, с. 4].

Основним завданням Конституційного Суду України є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України (ст. 2 Закону). Згідно зі ст. 150 Конституції України першочергово до повноважень Конституційного Суду належить вирішення питань про відповідність Конституції України законів та інших правових актів України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Можливість визнання нормативно-правових актів конституційними і здійснення офіційного тлумачення Основного Закону України займає основне місце в діяльності Конституційного Суду. Отже, перевіряючи конституційність того чи іншого закону або нормативного акту, Конституційний Суд України виступає гарантом дії в Україні законів, які не суперечать Конституції України. В свою чергу, функціонування спеціального органу юстиції, який забезпечує конституційність правових актів, є визначальною рисою конституційного порядку у демократичній правовій державі.

Серед багаторічної практики на увагу заслуговує рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення ст. 3, 23, 31, 47, 48 Закону України “Про інформацію” та ст. 12 Закону України “Про прокуратуру” (справа К. Г. Устименка), де підставою для розгляду справи відповідно до ст. 94 Закону України “Про Конституційний Суд України” стала наявність неоднозначного застосування зазначених норм Закону України “Про інформацію” та Закону України “Про прокуратуру” судами загальної юрисдикції, що призвело до порушення конституційних прав і свобод громадянина України.

Конституційний обов’язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей кореспондується, зокрема, з обов’язком виконувати рішення

Конституційного Суду України. Адже закон загалом або його окремі положення, такі як розділи, статті, частини статей тощо, а так само міжнародні договори України можуть бути визнані рішенням Конституційного Суду України неконституційними, що є підставою втрати чинності від дня ухвалення такого рішення (ст. 152 Конституції України). Обов'язок виконувати рішення Конституційного Суду України прямо не встановлений, а опосередковано впливає з положень ст. 124, 129 і 150 Основного Закону України, згідно з якими судові рішення є обов'язковими до виконання на всій території України. Однак, це стосується лише тих судових рішень, які набрали законної сили. В свою чергу, невиконання судового рішення службовою особою тягне кримінальну відповідальність за ст. 382 КК України, а те саме діяння, вчинене іншою, крім службової, особою – кримінальну відповідальність за ст. 164, 165, 389, 390, 393, 395 КК України або адміністративну відповідальність за ст. 51-1, 185-6, 186-5 КУпАП.

Отже, Конституційний Суд повинен сприяти подоланню певних непорозумінь між існуючими гілками влади, посиленню захисту прав і свобод людини, належному тлумаченню Конституції України. Разом з тим, як свідчить досвід останніх років, окремими представниками влади в Україні неодноразово здійснювалися спроби перетворити Конституційний Суд на виключно політичний орган. В окремих випадках, на жаль, це призводило до далеко не найкращих результатів, а саме, коли даний орган державної влади виносив рішення, які ґрунтувалися не стільки на законі, скільки на політичних вимогах. В цьому сенсі важливо, щоб діяльність Конституційного Суду сприяла становленню українського законодавства на новий щабель, що регулює права, свободи та обов'язки людини та громадянина, формуванню відповідної йому правозастосовчої практики. В такому випадку, в якості організаційної форми конституційного контролю Конституційний Суд виступає вагомим інституцією правової держави, яка діє на основі принципу

верховенства права, своєю діяльністю сприяє зміцненню конституційних основ Української державності, безумовному додержанню Конституції, законів України, захисту прав і свобод, честі і гідності людини та громадянина в Україні.

У механізмі забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей система судів загальної юрисдикції (разом з Конституційним Судом України) виступає як окрема гілка державної влади, призначення якої полягає у здійсненні захисту прав та свобод громадян, розв'язанні правових конфліктів, а також формуванні виконавчої і законодавчої влади.

Обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей прямо чи опосередковано пов'язаний з реалізацією судами правосуддя. Оскільки, як зазначається у юридичній літературі, правосуддя – це здійснювана у процесуальному порядку діяльність судів щодо розгляду цивільних – адміністративних, кримінальних та господарських справ у судових засіданнях, їх законного, обґрунтованого та справедливого вирішення з неухильним додержанням Конституції та законів України [7, с. 290].

Можливості судової влади щодо забезпечення виконання Конституції та законів України певним чином стримуються відсутністю достатньої законодавчої і матеріальної бази, але вагомою перешкодою виступає все ж таки небажання окремих політичних сил мати справжню незалежну судову владу, а також нехтування одним з основних принципів здійснення єдиної державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Як зазначає Г. Мурашин, слабкість судової влади в державі означає, що інші гілки влади є сильнішими, ніж це необхідно для суспільства. Такий дисбаланс може призвести до зловживань і порушень закону з боку законодавчої і виконавчої влади, а суди не в змозі будуть гарантувати людям

справедливість. Діяльність судової влади може бути спрямована на те, щоб шляхом вирішення правових спорів забезпечити поєднання свободи з обов'язком додержання законів [85, с. 390].

Ми погоджуємось з думкою про те, що “ніхто не звільнений від обов'язку підкорятися Конституції і закону – громадянин чи асоціація громадян, посадова особа чи орган публічної влади, але цей обов'язок є “химерним”, якщо немає належного суду, який здатний захистити їх від посягань, від кого б такі посягання не виходили” [3, с. 275]. Саме суд у правовій державі повинен бути головним гарантом забезпечення виконання Конституції України та законів України. Для того, щоб відповідати вимогам суспільства, судова влада повинна повноцінно використовувати свої юридичні можливості впливу на рішення і діяльність законодавчої і виконавчої влади. Це дозволить їй стати гарантом соціальної і політичної стабільності. Судова система повинна бути самостійною, незалежною від всього державного апарату у виконанні своїх повноважень. Реформи, спрямовані на удосконалення правосуддя, а також підвищення статусу судів мають сприяти подоланню ряду негативних явищ, властивих цій системі, зокрема подоланню відчуження, що склалося між особою та державноправними структурами різних ланок і рівнів [153, с. 329].

Можливо, для більш чіткого і повного забезпечення додержання Конституції України та законів України в усіх сферах правовідносин необхідно створити нові види судів загальної юрисдикції, в результаті чого покращиться якість розгляду справ, суди стануть більш пристосованими до особливостей законодавства у кожній окремій галузі і відповідних правовідносин. Загалом формування в Україні правової демократичної держави вимагає створення сильної, незалежної та доступної для населення судової влади.

В організаційно-правовому механізмі забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів

України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей важливе місце посідає прокуратура України. Це очевидно з її основних задач та функцій: підтримання державного обвинувачення в суді; представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом; нагляд за додержанням законів органами, що проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян. Відповідно до п. 9 розділу XV Конституції “Перехідні положення”, прокуратура продовжує виконувати функцію контролю за дотриманням законів.

Чинна в Україні прокуратура – інститут, який відповідає об'єктивним потребам нашого суспільства. У системі поділу влади прокуратура підсилює механізм стримувань і противаг, виступає органом державного нагляду за дотриманням законів України. Органи прокуратури виконують особливі, властиві тільки їм функції і за своїми повноваженнями не належать до органів жодної гілки влади. Саме принцип поділу влади і сувора відповідальність діяльності прокуратури Конституції і законам України є основою її незалежності. Тільки як орган незалежний від інших гілок влади, прокуратура може ефективно виконувати свої функції. Будучи системою спеціалізованих органів, призначених передусім для здійснення нагляду за додержанням і застосуванням законів, прокуратура в сучасних умовах виступає одним з найважливіших гарантів забезпечення правопорядку загалом, а також і механізмом забезпечення виконання Конституції України та законів України.

Разом з тим, загальний нагляд як функція прокуратури Основним Законом не передбачена. Названа функція після прийняття Конституції України втратила свій попередній статус. Спочатку з традиційно основної і постійної вона перетворилась в додаткову і тимчасову, а згодом частково

трансформувалась в окрему функцію – “нагляду за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами” [154].

На підставі аналізу чинного законодавства та конституційної практики підтримується позиція, що на сучасному етапі державного будівництва недоречно позбавляти прокуратуру функції загального нагляду, тому що, реалізуючи її, вона має змогу ефективно здійснювати контроль за додержанням конституційної законності та усувати її порушення. Стверджується необхідність більш скоординованих дій прокуратури з іншими державними інституціями в забезпеченні конституційної законності. Переважна більшість науковців та юристів-практиків досить стримано ставляться до перспективи форсування ліквідації прокурорського нагляду за додержанням і застосуванням законів, вважаючи, що цей захід потрібно відкласти до відносної стабілізації соціально-економічного і політичного стану в країні.

Не можна не погодитись з думкою В. Тація, який наголошує, що на сьогодні в Україні безсистемно створюється досить значна мережа контролюючих органів як внутрішньовідомчого, так і міжвідомчого характеру. Однак і така їх діяльність є малоефективною і, більше того, не координується у плані боротьби з правопорушеннями, а також зі злочинністю. У цьому разі прокуратура повинна мати повноваження, які не тільки пов'язані з координацією діяльності суб'єктів відомчого і позавідомчого контролю, але й забезпечують додержання законності в їх діяльності [155].

На думку Ю. Грошевого, існує потреба закріплення в законі окремих повноважень прокуратури як органу контрольно-наглядової гілки влади. Наприклад, нагляд за відповідністю Конституції та законам України правових актів і дій органів виконавчої влади та місцевого самоврядування;

нагляд за додержанням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство; підтримання державного обвинувачення в суді і захист у суді майнових та інших інтересів держави, нагляд за додержанням законів у місцях виконання кримінального покарання тощо [84, с. 261]. Ми підтримуємо таку пропозицію, оскільки вказані повноваження, на нашу думку, будуть безпосередньо в цілому сприяти забезпеченню виконанню обов'язку додержуватися Конституції України та законів України.

Отже, багатофункціональна прокуратура України в умовах відсутності цілісної системи державного контролю за виконанням Конституції України та законів України виступає важливим інструментом, що здійснює нагляд за додержанням законів в країні та забезпечує охорону і захист прав і свобод людини і громадянина в Україні. Єдність прокуратури зумовлена спільністю завдань, які мають виконувати всі її органи. Вони полягають у тому, що діяльність прокуратури України спрямована на захист суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави і має своїм завданням сприяти утвердженню верховенства закону, дотриманню прав і свобод людини і громадянина.

Для забезпечення виконання положень ч. 1 ст. 68 Основного Закону України неабияку роль відіграють інші органи спеціальної компетенції.

Згідно Закону України “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів” від 23 грудня 1993 року [156] правоохоронними органами є такі, що беруть безпосередню участь відповідно у: а) розгляді судових справ у всіх інстанціях; б) провадженні та розслідуванні кримінальних справ та справ про адміністративні правопорушення; в) оперативно-розшуковій діяльності; г) охороні громадського порядку та громадської безпеки; д) виконанні вироків, рішень, ухвал і постанов судів, постанов органів дізнання і попереднього слідства та прокурорів; е) контролі за переміщенням людей, транспортних засобів, товарів та інших предметів чи

речовин через державний і митний кордон України; є) нагляді та контролі за виконанням законів.

Правоохоронні органи тісно співпрацюють між собою, а також спеціалізуються на вирішенні конкретних задач, що дозволяє уникнути дублювання при вирішенні питань, пов'язаних із забезпеченням законності. Правоохоронні органи утворюють стійку систему, що виступає ядром організаційного забезпечення виконання Конституції України та законів України, реалізації конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

Таким чином, підводячи підсумок автор підтримує думку О. Скрипника про те, що “органи державної влади мають забезпечити виконання вимог чинного законодавства та створити досконалу законодавчу базу” [157, с. 136].

Отже, на нашу думку, організаційна діяльність компетентних державних органів, посадових осіб із забезпечення виконання вимог правових норм спрямована на максимально повне забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Навіть за наявності прогресивної і добре налагодженої правової системи, системи прав, свобод, обов'язків людини та громадянина виконання їх може не відбутися, якщо державними органами, посадовими особами та громадськими організаціями не здійснюватиметься спеціальна організаційна робота із забезпечення прав, свобод, обов'язків людини та громадянина.

Організаційно-правова діяльність переводить зафіксований в правовій нормі обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей в стадію його виконання. Вона служить засобом, що гарантує виконання цього обов'язку. До заходів організаційного характеру треба віднести також організацію

законопроектних робіт щодо виконання та додержання Конституції, їх планування, інформаційне забезпечення населення тощо.

Таким чином, як уявляється, для того, щоб суб'єкт конституційних правовідносин належним чином виконував положення ч. 1 ст. 68 Конституції України суспільство та держава повинні сприяти створенню економічних, політичних, ідеологічних, організаційних та юридичних умов, котрі тісно та нерозривно взаємопов'язані між собою, а саме, доповнюючи один одного, вони в сукупності створюють максимальну можливість для фактичного виконання суб'єктами досліджуваного нами обов'язку.

Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей перш за все опосередковує відносини та зв'язки між державою та її суб'єктами. Даний обов'язок створює, керуючись принципами законності, такі умови, застосовувати такі міри, котрі повинні забезпечити неухильне його виконання обов'язку. Держава, покладаючи на людину, громадянина обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, зберігає за собою можливість в особі відповідних органів встановлювати зміст та об'єм вказаного обов'язку, шляхом видання конкретизуючих актів визначати умови їх виконання, приймати заходи впливу до тих, хто злісно ухиляється від їх виконання. Іншими словами, держава зобов'язується в межах правопорядку використовувати широкий діапазон заходів – від переконання до примусу – з тим, щоб цей обов'язок виконувався.

§ 3. Нормативно-правовий механізм забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей

Із прийняттям Конституції України 1996 р. почався новий етап у розвитку нормативної основи механізму забезпечення виконання основних обов'язків, зокрема, обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Розкриття нормативно-правового механізму забезпечення виконання вказаного конституційного обов'язку слід здійснити за його основними елементами. Для цього доцільно:

а) розглянути юридичний процес, порядок виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей;

б) розкрити поняття “відповідальність за невиконання або неналежне виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей”;

в) проаналізувати норми-принципи, встановлені Основним Законом і законами України щодо виконання відповідного конституційного обов'язку;

г) визначити пільги та заохочення як один із правових засобів, які сприяють ефективності виконання вище вказаного обов'язку;

д) розглянути інші елементи нормативно-правового механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (правову культуру, правосвідомість громадян, режим конституційної законності тощо).

Важливим елементом нормативно-правового механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей є процесуальні норми, тобто юридичний процес, порядок виконання вказаного обов'язку. Так, будь-який процес – це певна послідовність стадій, за допомогою яких досягається матеріалізація права та одержання матеріального чи духовного блага. Добре розроблена і закріплена в законі процедура забезпечить повне і ефективне виконання обов'язку. Така процедура повинна втілювати не лише примус, але й свободу вибору варіанта поведінки для суб'єктів обов'язку в рамках необхідної [158, с. 15].

При створенні процедурно-правових форм реалізації обов'язку правові норми мають бути побудовані так, щоб їх можна було розглядати одночасно: і як закони примусу, і як закони свободи. Держава повинна гарантувати як легальність поведінки особи, не вимагаючи від неї особливої ініціативи, так і легітимності приписів, яке забезпечує можливість дотримання норм із поваги до закону. Загалом конституційні обов'язки виступають системою, яка перебуває в процесі розвитку, динаміка якого обумовлена певним чином характером взаємовідносин держави, суспільства з людиною, громадянином, а також суспільними потребами та необхідність їх узгодження з індивідуальними інтересами.

Правові норми повинні відповідати певним вимогам: в них необхідно чітко визначити обов'язки суб'єктів, їх об'єм, межі та шляхи здійснення, порядок виконання. В них чітко визначається сфера взаємовідносин громадян та державних органів з громадянами, відображається існуюча в країні діюча система суспільних відносин. На ці принципи повинен орієнтуватися законодавець при розробці законів, що конкретизують конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Адже без послідовної конкретизації правових приписів, що здійснюється на різних

рівнях законодавства, не можна досягнути стійкої законності в реалізації юридичних норм, забезпечити усесторонній захист прав і законних інтересів громадян [159, с. 109]. Записані в Конституції права та обов'язки громадян “ризикують в значній мірі залишитися нереалізованими”, якщо не отримають необхідної конкретизації в чинному законодавстві [160, с. 48].

На нашу думку, передумовами процесу реалізації конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей є:

а) удосконалення національної правової системи з урахуванням міжнародних стандартів і традиційного досвіду народу України;

б) проведення реформування законодавчої бази та законодавчого процесу;

в) оптимізація функціонування державної влади і місцевого самоврядування;

г) реформування правосуддя в Україні;

д) удосконалення контрольно-наглядових структур та підвищення ефективності їх діяльності;

е) реформування діяльності правоохоронних органів;

ж) створення та організація діяльності громадських формувань та інше.

Сьогодні в Україні діють окремі нормативно-правові акти, що опосередковано регламентують конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Засобом забезпечення належного виконання даного обов'язку виступають відповідальність і санкції норм чинного галузевого законодавства. Теоретичною основою для застосування засобів юридичного впливу галузевого законодавства у відношенні до осіб, що не виконують конституційні обов'язки, служить правова конструкція, згідно з якою невиконання конституційних обов'язків означає одночасно і порушення відповідних їм галузевих обов'язків особистості [160, с. 68–69].

В сучасний період колізійності конституційних норм, одним із засобів забезпечення виконання обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей виступають відповідальність і санкції норм чинного законодавства.

На думку В. Сапуна, “дотримання заборон забезпечується охоронними правовими засобами, санкціями охоронних норм і інститутів, механізмом юридичної відповідальності” [161, с. 9], головною метою якої є охорона правопорядку, правове виховання людей і покарання винних за скоєне [162, с. 164]. Додамо, що юридична відповідальність є гарантією не лише додержання конституційних заборон, тобто пасивного обов'язку, але й виконання конституційних обов'язків.

Окремі вчені вважали, що юридичну відповідальність треба визначати як виконання обов'язку на основі державного чи рівноправного йому суспільного примусу. Це стан примусу до виконання обов'язку... Основне призначення відповідальності – державний примус до реального виконання обов'язків... [163, с. 85–89].

Зокрема, Л. Воеводін наголошує, що найбільш суттєвим для обов'язків є відповідальність, яка є соціально-правовим фактором, чинником, який, з одного боку, зв'язує зобов'язаного суб'єкта існуючим правопорядком, а з іншого – стимулює його активність, забезпечує неухильне виконання обов'язків [15, с. 141]. В свою чергу, юридичною відповідальністю, на думку Н. Мяловицької, є особливі, передбачені і врегульовані нормами права відносини між громадянами і державою, які виникають у разі і внаслідок правопорушення [13, с. 285]. Майже такої ж за змістом думки дотримувалися і інші наковці, зокрема, визначали юридичну відповідальність через певні ознаки, а саме: державний примус, засудження правопорушення і його суб'єкта, наявність небажаних наслідків для правопорушника [123, с. 152; 164, с. 134–136].

Однак юридичну відповідальність не можна ототожнювати з покаранням і пов'язувати безпосередньо з правопорушенням. Юридична відповідальність – перш за все особлива форма соціального зв'язку, ефективність дії якої полягає в особливому обов'язку людини терпіти негативні наслідки у випадку порушення вимог юридичної норми, джерелом якого є не безпосередньо порушення чи протиправний вчинок, а відповідний акт застосування юридичних норм [165, с. 22].

П. Недбайло до одного з елементів правильного здійснення правових норм відносив і відповідальність – відповідальність не тільки за правопорушення, але й за виконання розпорядження норми. Мова йде про такий вид юридичної відповідальності, як обов'язок діяти правомірно [166, с. 50]. Всюди, де мова йде про обов'язки та їх виконання, – звертає увагу М. Строгович, – неминуче присутня відповідальність за належну їх реалізацію [167, с. 72]. При цьому, як зауважують окремі науковці, відповідальність особи не співпадає з конституційними обов'язками, це – загальний конституційний обов'язок добросовісно додержуватися та виконувати встановлені Основним Законом громадянські обов'язки та користуватися правами і свободами у повній відповідності з їх цільовим призначенням та юридичним змістом. Щодо конституційних обов'язків, то це матеріалізована юридична форма вираження відповідальності особи, її конкретизації в найбільш важучих для суспільства сферах соціальної дійсності [34, с. 213].

В цілому, під юридичною відповідальністю розуміють, насамперед, відповідальне ставлення посадової особи, громадянина до своїх обов'язків, відповідальність за правильне виконання особою покладених на неї законом обов'язків, тобто відповідальність в її позитивному значенні [167, с. 73]. В свою чергу, позитивна відповідальність полягає у відповідальному ставленні органу або особи до своїх обов'язків, виконання ними своїх обов'язків [16, с. 28].

У науковій юридичній літературі є досить поширеним твердження, що “позитивний” характер є особливою властивістю конституційної відповідальності, тобто конституційна відповідальність знаходить свій прояв головним чином у позитивній спрямованості [13, с. 21; 167, с. 76; 168, с. 49].

Позитивна відповідальність спрямовує соціальні суб’єкти на необхідність співвідносити свою поведінку з вимогами законності. Вона передбачає оцінку поведінки, коли конкретні вчинки суб’єктів співвідносяться з тими необхідними нормативами, які закріплені в конституційних приписах. Як видається, основою позитивної відповідальності є співвідношення та взаємодія інтересів особи з інтересами суспільства в цілому, усвідомлення людиною своєї ролі та місця в суспільстві, узгодження своїх вчинків із своїми обов’язками.

На нашу думку, суть позитивної відповідальності при виконанні обов’язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей полягає в усвідомленні громадянами змісту та значенні свого конституційного обов’язку, у свідомому його виконанні. Якщо обов’язок усвідомлено, то він виступає вже не як примусове, а як внутрішньо належне. Людина остаточно розуміє, що вона повинна чинити саме так, оскільки саме така поведінка відповідатиме її людській сутності, інтересам держави, інших людей. При цьому у людини виникає відповідальність уже тоді, коли вона приступає до виконання своїх обов’язків, а не тільки тоді, коли вона їх не виконує чи починає діяти всупереч їм [166, с. 50]. Позитивна відповідальність, на відміну від негативної, не тимчасова і не примусова, а постійна, добровільна і глибоко усвідомлена відповідальність особи за свою поведінку в теперішньому і майбутньому за належне виконання своїх юридичних обов’язків і громадянського обов’язку [47, с. 108].

Суб’єктивна правова відповідальність, містить узагальнену орієнтацію особи на необхідність співвідносити свою поведінку в сфері правового

регулювання з правовими принципами, нормами, цінностями і оціночними поняттями, будувати цю поведінку у відповідності з ними. Таке відношення характеризується свідомим і добровільним виконанням своїх правових обов'язків [169, с. 24; 170, с. 27].

Ми притримуємось думки про те, що позитивну конституційну відповідальність варто визначити як відображення об'єктивного характеру взаємовідносин держави і особи, громадян між собою та з різноманітними соціальними структурами з точки зору свідомого здійснення висунутих до них взаємних вимог, що виражаються в праві у формі юридичних обов'язків. Як видається, таке тлумачення відповідальності дає змогу відобразити цю конституційну категорію виходячи за межі існуючих уявлень про відповідальність як про кару чи покарання.

Таким чином, відповідальність в її позитивному розумінні включається в механізм забезпечення виконання обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей на самому початку, постійно супроводжує даний обов'язок і є важливою гарантією його правомірної реалізації. Підтвердженням такої думки є висновок П. Рабіновича про те, що у ч. 1 ст. 68 Основного Закону України відповідальність сформульована у позитивному сенсі – як обов'язок людини і громадянина додержуватися Конституції України та законів України, тобто найголовніших волевиявлень держави [84, с. 112].

У зв'язку з цим необхідно звернути увагу на таке питання, як конституційна відповідальність.

В науковій юридичній літературі існують різні підходи визначення підстав конституційної відповідальності. Так, Н. Колосова стверджує, що для настання конституційної відповідальності є необхідним порушення лише тих принципів і норм, що закріплюють конституційні обов'язки і права, які забезпечені санкціями. ...Конституційна відповідальність – це необхідність настання небажаних наслідків за невиконання (неналежне виконання)

суб'єктами права своїх конституційних обов'язків і за зловживання своїми конституційними правами [171, с. 8]. Інші автори наголошують, що це передусім відповідальність органів публічної влади та їх посадових осіб перед народом за неналежну реалізацію тих владних повноважень, які народ як єдине джерело влади їм передав, реальна гарантія проти надмірної концентрації влади та зловживання нею [172, с. 199]. О. Майданник зауважує, що підставою для притягнення до конституційно-правової відповідальності громадян України, їх об'єднань, іноземних громадян та осіб без громадянства має бути порушення ними норм Конституції України, законів України, інших правових актів, що є джерелами конституційного права та передбачають обов'язки зазначених осіб та об'єднань [173, с. 95]. Так, громадяни України, іноземці та особи без громадянства повинні нести таку відповідальність, зокрема, коли вони, реалізуючи конституційне право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23 Конституції України), завдають шкоди правам і свободам інших людей, а також у разі невиконання ними своїх конституційних обов'язків (ст.ст. 51, 65 – 68 Конституції України).

На нашу думку, характерні риси конституційної відповідальності як елемента механізму забезпечення виконання обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей наступні:

а) головне призначення конституційної відповідальності – захист Конституції України та її положень. Конституційне законодавство перебуває в полі конституційної відповідальності і основне місце займає Конституція і конституційні закони;

б) одне із основних призначень конституційної відповідальності повинна бути відповідальність за порушення основних прав людини і громадянина та невиконання конституційних обов'язків;

в) більшість суб'єктів юридичної відповідальності виступають перш за все суб'єктами конституційної відповідальності (держава в цілому, органи місцевого самоврядування та безпосередньо окремі громадяни);

г) санкції конституційної відповідальності застосовуються широким колом уповноважених органів та осіб: органами законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого самоврядування, а також посадовими особами. Санкції конституційної відповідальності повинні бути закріплені в Конституції України чи інших джерелах конституційного права. В свою чергу, вони можуть бути різноманітними: усунення з посади, заборона займати певні посади в державі, скасування або призупинення дії актів державних органів або посадових осіб, відповідальність особи, що впливає зі стану громадянства та інші.

Отже, загалом підставою настання конституційної відповідальності є порушення норм Конституції України та інших законів України, що складають ядро конституційного законодавства. Так, закон повинен бути рівним для всіх і “невиконання конституційного припису громадянином є “просто” порушення Конституції, за яке, звичайно, невблаганно повинна наставати відповідальність, невиконання ж такого припису владою означає її “попирання”, відповідальність, за що повинна бути не лише невблаганною, але й суворою” [3, с. 11]. На сьогодні ж невиконання конституційних приписів набуло масового, а подекуди і виключно-демонстративного характеру, а отже, таким чином, масового характеру набуває невиконання обов'язку дотримуватися Конституції України та законів України та фактично ніхто не несе за це відповідальності. Особливо актуальним ці питання є в сучасний період визнаної багатьма науковцями, практиками колізійності конституційних норм, зумовленої внесенням змін до Конституції України Законом України від 8 грудня 2004 року № 2222–IV, а також Рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України

(конституційності) Закону України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 року № 2222–IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України).

Слід додати, що конституційна відповідальність передбачає можливість застосування покарання з боку держави у випадку вчинення конституційного делікту, що означає негативну оцінку протиправної поведінки, дисциплінує суб’єктів конституційних правовідносин, сприяє належному виконанню ними обов’язку додержуватися Конституції України та законів України.

В свою чергу, міра відповідальності за невиконання обов’язку додержуватися Конституції України та законів України не може встановлюватися довільно. Загалом, вона повинна бути еквівалентна ієрархії конституційних цінностей, а також меті, яка була передбачена при закріпленні обов’язку людини і громадянина додержуватися Конституції України та законів України.

Зауважимо, що в науці конституційного права ще не достатньо на сьогодні виокремлені юридичні підстави в кожному конкретному випадку для того чи іншого суб’єкта конституційної відповідальності. Тому, можливо, є потреба у прийнятті Конституційного кодексу України, що встановлював би конституційну відповідальність як громадян України, іноземців, осіб без громадянства, так і представників органів публічної влади та їх посадових осіб, а надалі і Конституційно-процесуального кодексу України. Відсутність чітких юридичних меж в кожному конкретному випадку для притягнення того чи іншого суб’єкта до конституційної відповідальності свідчить про прогалини в конституційному законодавстві. Загалом інститут конституційної відповідальності повинен вдосконалюватися, підлягати подальшій конкретизації та реально втілюватися в життя.

Наступним елементом нормативно-правового механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей є пільги та заохочення, які варто розглядати як самостійний елемент вказаного механізму. Так, на думку, Б. Ебзєєва, пільги здійснюють суттєвий вплив на зміст конституційних обов'язків [3, с. 236].

В свою чергу, під правовою пільгою розуміють правомірне полегшення становища суб'єкта, що дозволяє йому повніше задовольнити свої інтереси, та виявляється як в наданні додаткових, особливих прав, так і в звільненні від обов'язків [5, с. 747]. Основна мета пільг – це узгодження інтересів особи, соціальних груп, держави. Саме пільги пов'язують ці різноманітні інтереси, дозволяючи ненав'язливо і без тиску їх задовольняти, розподіляючи соціальні блага і сприяючи тим самим нормальному розвитку як окремої особи, так і суспільства в цілому.

Заохочувальні норми – це різновид регулятивних норм права, які встановлюють види і міри заохочення певних суб'єктів за здійснення ними особливо корисних для суспільства дій. Заохочувальні норми покликані забезпечувати юридичними засобами впровадження матеріального і морального стимулювання суспільно корисної поведінки [174, с. 510].

До загальних цілей правових форм заохочення в юридичній літературі відносять: а) спонукання особи чи організації до виконання дії, яка виходить за звичні вимоги; б) стимулювання нових дій з боку заохочуваної особи; в) стимулювання схвалених державою дій стосовно інших осіб і колективів [175, с. 131].

Для виконання обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, пільги та заохочення виконують функцію стимулювання юридично обов'язкової поведінки, а саме – здатність спонукати до окремих видів суспільно-корисної поведінки, створювати сприятливі умови для

задоволення власних інтересів особи. Стимулюючу функцію покликані виконувати, насамперед, податкові пільги, що встановлені з метою розвитку виробництва, підприємництва, інвестиційної діяльності та ін. Наприклад, фіксуючи в нормативних актах податкові пільги для підприємців, законодавець стимулює в кінцевому варіанті суспільно корисну діяльність певних категорій громадян, підвищує позитивну активність, створює сприятливі умови для задоволення їхніх інтересів.

Так, згідно Указу Президента України “Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб’єктів малого підприємництва” від 3 липня 1998 р. [176], суб’єкти малого підприємництва – фізичні особи мають право самостійно обрати спосіб оподаткування доходів за єдиним податком шляхом отримання свідоцтва про сплату єдиного податку.

Ще один приклад можна навести посилаючись на Закон України “Про альтернативну (невійськову) службу” від 12 грудня 1991 р. [177], який визначає організаційно-правові засади альтернативної (невійськової) служби, якою відповідно до Конституції України має бути замінене виконання військового обов’язку, якщо його виконання суперечить релігійним переконанням громадянина.

Зокрема, альтернативна (невійськова) служба запроваджується замість проходження військової служби поза Збройними Силами України чи іншими військами. Право на альтернативну (невійськову) службу мають за наявності істинних релігійних переконань громадяни України, які належать до діючих згідно з законодавством релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю та службу в армії.

Отже, пільги що надаються носію обов’язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей полягають або у звуженні меж вказаного обов’язку, або у відстрочці виконання або у звільненні від виконання обов’язку.

Сьогодні існує необхідність наповнити реальною силою більшість із законодавчо закріплених пільг, надати їм відповідну соціальну спрямованість, забезпечити матеріальними та юридичними гарантіями, ввести в дію механізми реалізації. “Пільга, що надається носію конституційного обов’язку повинна бути об’єктивно обумовлена та поширюватися на всіх осіб, які підпадають під ознаки відповідної групи..., встановлюватися законодавцем, а не особою, яка застосовує її в індивідуальному порядку, відповідати вимогам справедливості та бути співрозмірною соціально виправданим цілям, на користь яких вона надається” [3, с. 237].

Так, якщо законотворці встановлюють певні пільги для визначених суб’єктів, то є потреба одночасно встановити і обов’язки (активні або пасивні) для тих, хто покликаний забезпечити втілення зазначених пільг у життя. Обов’язковою умовою дієвої реалізації пільг буде фіксація відповідальності для відповідних посадових осіб.

Умови забезпечення виконання конституційного обов’язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей включають у себе і суб’єктивні моменти, що закладені в самій людині та її поведінці, значення котрих в результаті розвитку правової держави все більше зростає. Мова йде про правову культуру людини, її правову свідомість, погляди, звички.

Становлення національної свідомості та правової культури в Україні відбувалося в умовах, що сприяли формуванню правового нігілізму серед населення. Конституція України, на жаль, не стала для багатьох громадян та посадових осіб соціальною цінністю, яку треба сприймати як елемент правової культури, що сформувалась та змінюється під впливом як позитивних так і негативних політичних факторів. Загалом, на сьогоднішній день для українського суспільства першочерговим завданням є подолання конституційного нігілізму, неповаги до конституційних цінностей, хибної

точки зору щодо того, що за допомогою нової Конституції можна вирішити низку вагомих проблем державного характеру.

Громадяни, виконуючи обов'язки, кладуть перед собою певні цілі та вибирають правові засоби їх досягнення. Інтереси людини лежать у соціальному житті, а не в сфері права. Слід зазначити, для того щоб в Україні існувало цивілізоване громадянське суспільство держава зобов'язана готувати керівні кадри різного фаху і рангу, які повинні відповідати належному сучасному рівню правової культури, а тому питання правової свідомості повинне мати надзвичайно важливе значення для підготовки майбутніх спеціалістів. Дії людини залежать від її знань, переконань, вміння орієнтуватися у зовнішніх обставинах, а все це визначається, в свою чергу, тим, наскільки правові вимоги глибоко вкорінені у свідомість, засвоєні, стали соціальним орієнтиром поведінки [178, с. 79–80]. Зокрема, Л. Мамут зауважує, що слабо підготовлена в професійному, юридичному, моральному аспектах до належного вирішення якісно нових історичних задач, що пов'язані з побудовою демократичної, правової держави, налагодженням нормальної ринкової економіки, більша частина державних осіб, що зайняті в сфері економіки, соціальних послуг, культури [179, с. 45]. Тому важливою умовою виступає усвідомлення особою необхідності будувати свою поведінку відповідно до вимог правових норм.

В свою чергу, правосвідомість людини та правова психологія активно впливають на правомірне виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Почуття впевненості людиною у вищій справедливості закону, Конституції України, стабільності правопорядку в державі створюють високий психологічний настрій та атмосферу поваги до права. Внутрішня правова переконаність людини та громадянина складає вагомі умови правильного виконання ними вказаного обов'язку. Тому, одним із основних аспектів нормативно-правового

механізму забезпечення виконання даного обов'язку є високий рівень правової культури і правосвідомості людини і громадянина.

На засадах правової культури повинна, перш за все, стояти повага до конституційних цінностей. В свою чергу, конституційні норми закладають основи правової культури, в зв'язку з чим її не можна відокремлювати від Основного Закону держави.

У сучасній науковій літературі існує багато визначень правосвідомості, зокрема, це сукупність ідей, уявлень та почуттів про діюче і бажане право, про дії органів і осіб у сфері правового регулювання [180, с. 44]; сукупність поглядів, ідей, почуттів, настроїв, які мають відношення до права, і включає в себе уявлення про право, тобто праворозуміння, погляди на роль права, правових установ у житті суспільства і держави, ідеї про права людини, відповідальність особи перед іншими людьми, державою і суспільством [181, с.17]; координаційна система багатовимірності, одержання, використання, поширення та зберігання інформації у правовому полі, що характеризує ставлення юриста до правової дійсності та встановлення об'єктивної істини [182, с. 62].

Крім того, правосвідомість є духовною (ідеологічною) гарантією забезпечення здійснення прав і виконання обов'язків і, безсумнівно, покращує режим законності, який повинен гарантувати кожному громадянину впевненість, що порядок у суспільстві буде забезпечений, що його права та законні інтереси будуть суворо охоронятися, а ті, хто їх порушить, будуть покарані, а порушені права відновлені.

Правосвідомість як система понять, поглядів, уявлень та почуттів з приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з цим правом, вимагає всілякого розвитку і вдосконалення, що значною мірою залежить від дій і сприяння цьому як з боку органів державної влади, так і недержавних утворень (місцевого самоврядування, громадських організацій і політичних партій тощо). Провідним пунктом

правосвідомості виступає усвідомлення індивідом, цінностей природного права, прав, свобод і обов'язків людини, громадянина і оцінка чинного права з точки зору його відповідності загальнолюдським цінностям, що знайшли закріплення в міжнародних документах про права людини.

Правосвідомість, виступаючи особливим елементом правової культури, потребує раціонального формування, враховуючи зміни суспільних відносин та інших об'єктивних умов. Так, як наголошують провідні вітчизняні науковці, “з оновленням законодавства і накопиченням відповідної правозастосовної практики все очевиднішим стає розрив між новим демократичним законодавством і низьким рівнем правосвідомості населення. Цей тривожний фактор визначає проблему формування правової свідомості...” [106, с. 153]. Варто додати, що правосвідомість має свою специфіку, яка “виражається в прогнозуванні суспільно-обов'язкової поведінки, обґрунтуванні необхідності встановлення юридичних прав та обов'язків учасників суспільних відносин” [106, с. 153]. Отже, правосвідомість людини активно впливає на правомірне виконання обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, оскільки внутрішня правова переконаність особи складає вагомі умови належного виконання нею вказаного обов'язку.

Формування правової держави в Україні передбачає підвищення якості правового регулювання соціальних процесів, зміцнення правової основи державного та суспільного життя, конституційного ладу, посилення законності, покращення правового виховання громадян. Реалізація цієї державної стратегії неможлива без підняття на новий якісний рівень правової культури та професійної свідомості юристів, яка виступає у вигляді цілісної системи правових поглядів, знань, почуттів, ціннісних орієнтацій та інших елементів правосвідомості спільноти людей, які професійно займаються юридичною діяльністю, що вимагає освітньої та практичної підготовки [106, с. 323].

Правова культура у вузькому сенсі слова – це рівень знання права членами суспільства і шанобливе ставлення до права, високий престиж права в суспільстві [181, с. 8]. Крім того, правова культура визначається і тим, наскільки є зрозумілими та можливими до виконання конституційні обов'язки. У зв'язку з чим гарантією реалізації конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей виступає високий рівень правової культури суб'єктів суспільства, і, навпаки, чинником, який негативно впливає на здійснення вказаного обов'язку, виступає низький рівень правової культури. Реалізація конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей завжди пов'язується тільки з правомірною поведінкою людей.

На нашу думку, варто наголосити, що правова культура починається з конституційної культури, а саме з поваги до конституційних приписів. Як зазначається в спеціальній юридичній літературі, “конституційна культура як багатоаспектне явище тісно пов'язана з політико-правовою культурою населення, юристів, осіб, що розробляють конституційний текст. Вона – важливий елемент правової культури та безпосередньо пов'язана з конституцією держави, її сприйняттям різними верствами населення, з розумінням конституції як основного закону держави і суспільства” [107, с. 174].

Усвідомлення соціальної цінності Конституції України та законів України є невід'ємною частиною загальнонаціональної конституційної культури. Щодо особистості кожного індивіда, правова культура – це не тільки знання Конституції і законів України, розуміння права, вияву поваги до честі та гідності інших, але й свідоме виконання їх приписів у практичній діяльності. Адже, як видається, процес реалізації Конституції України та інших законодавчих актів в значній мірі визначається рівнем правової культури людини і громадянина. Не кожному особистість, що знає і розуміє

правові настанови, можна вважати людиною правової культури. Такою людиною є та, у якої знання доведені до рівня внутрішньої потреби усвідомлення змісту і строгого виконання Основного Закону держави та інших нормативно-правових актів, формування поваги до них, вироблення почуття законності та справедливості, хто в своїй практичній діяльності виконує їх в силу внутрішнього переконання.

Однак, на жаль, сьогодні цей постулат не виконується багатьма суб'єктами конституційних правовідносин. Необхідно зазначити, що це характерно не лише для пересічних громадян, але й для окремих державних посадовців високого рангу. Як зазначають окремі вітчизняні науковці, недостатньо високий рівень правової культури народних депутатів України, працівників державного апарату є одним із негативних чинників становлення сучасного українського конституціоналізму [84, с. 26]. Якщо вони самі не додержуються положень Конституції України та інших законів, то важко передбачити, що це позитивно вплине на рівень правової культури конкретної особи. Тому, як уявляється, обов'язок державного службовця – дотримуватися та виконувати Конституцію України та інші закони держави, слідкувати за їх виконанням усіма суб'єктами правовідносин, діяти прозоро та чесно з метою служіння народу України.

У сучасній юридичній літературі існують зауваження про те, що Конституція України багатьма громадянами ще не сприймається як значна соціальна цінність. Тому підвищення авторитету Конституції у громадській думці як цінності для людини, суспільства, держави – важливе завдання правовиховної роботи [84, с. 38].

На нашу думку, формування правової, конституційної культури більшості членів суспільства повинно починатися ще з студентських років. Так, навчання у вищому навчальному закладі формує у студента зокрема пізнавальне ставлення до правових цінностей, повагу до Конституції України та законів України, прав, свобод, честі і гідності інших людей, переконаність

у необхідності та соціальній значущості зміцнення правової основи державного та громадського життя. Це, як уявляється, є одним із вагомих моментів подальшого розвитку механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Сьогодні загальний рівень правової культури студентів, на наш погляд, ще не повністю відповідає вимогам суспільства. Зокрема, це ілюструють результати проведеного автором анкетування серед студентів Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету. Виявлено наприклад, що лише 12,3 % із опитуваних знають свої конституційні обов'язки. Серед причин зниження рівня відповідних знань зазначено, наприклад, незнання законів – 24,6 % опитаних, недосконалість законодавства – 9,3 %; незадовільне соціально-економічне становище країни назвали 14,8 %; рівень виховання та відсутність моральних цінностей – 6,8 % опитаних. Метою ознайомлення із правовою інформацією для респондентів є, зокрема, знання та правильне використання своїх конституційних прав і свобод – 56,2 % опитуваних; використання своїх прав та свобод, не порушуючи законодавства – 37,3 % опитуваних; знання та виконання обов'язків – 22,1 % опитуваних*.

На нашу думку, правова культура, що матеріалізується у вміннях та навичках студентської молоді, стає основою їхньої особистої правомірної поведінки. Вона сприяє формуванню правосвідомості, морально-правовій діяльності, політичній і трудовій активності, а також забезпеченню законності.

Отже, на сьогодні в Україні існує необхідність активного формування правової культури кожної людини, кожного громадянина, кожної посадової особи, кожного державного службовця. Такій вимозі сприятиме Указ Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001, яким затверджено

Національну програму правової освіти населення України. Суспільство потребує підсилення цілеспрямованої діяльності держави щодо передачі юридичного досвіду, систематичного впливу на свідомість і поведінку людини з метою формування відповідних позитивних уявлень, поглядів, ціннісних орієнтацій, установок, що забезпечують дотримання і виконання конституційного обов'язку людини і громадянина додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Складовою частиною нормативно-правового механізму забезпечення виконання обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей є режим конституційної законності, як відповідність поведінки або ж діяльності суб'єктів конституційно-правових відносин нормам Конституції України та законів України, що виражається в їх неухильному додержанні, точному і однозначному виконанні і правильному застосуванні всіма державними, недержавними інституціями та громадянами.

Законність – це форма закріплення правопорядку та основа нормальної життєдіяльності громадянського суспільства, всіх ланок його політичної системи, що визначає пріоритет закону у відносинах між владою і особою. Охоплюючи своїми діями найбільш важливі сфери людського життя, законність забезпечує відповідний баланс інтересів суб'єктів права, їхні права, свободи та обов'язки, сприяє реалізації належним чином положень Конституції України та законів України. Крім того, на нашу думку, законність – це сукупність вимог, що безпосередньо пов'язанні з законами та втіленням їх у життя, тобто вимога неухильно виконувати закони усіма кому вони адресовані; вимога додержуватися ієрархії законів та інших нормативно-правових актів; вимога того, щоб ніхто не міг скасувати закон,

---

• Анкетуванням було охоплено 154 студенти Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

окрім органу, який його видав. Як уявляється, це є основні вимоги, що складають зміст законності.

Для підтримання законності та правопорядку в суспільстві необхідно, насамперед, щоб всі його суб'єкти чітко дотримувались і виконували Конституцію України, поважали закон, адже, стан законності та правопорядку знаходиться у прямій залежності від того, наскільки добросовісно, чесно, активно виконують свої обов'язки члени суспільства.

В науковій літературі, до функцій конституційної законності як режиму відносять функцію формування у громадян, посадових осіб високого рівня правової культури, правосвідомості; становлення демократичного світогляду громадян; стимулюючу; контрольну [148, с. 9]. Режим конституційної законності сприяє також виконанню кожним обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, формує їх свідоме ставлення до цього. Почуття поваги до права, закону, до правових установ як елемента змісту правосвідомості суб'єктів правовідносин є основою стійкого правопорядку, стабільного режиму законності.

Конституційна законність, у свою чергу, є складовою режиму законності в державі взагалі, що передбачає неухильне додержання не лише Конституції і конституційних законів всіма суб'єктами конституційних відносин, але й законів та інших нормативно-правових актів органів державної влади, рішень Конституційного Суду, судів загальної юрисдикції, органів місцевого самоврядування. Тому гарантією реалізації конституційних обов'язків є режим законності в державі, сама правова державність [183, с. 6].

На завершення необхідно зазначити, що вимогу до людини і громадянина додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей не варто розглядати лише в аспекті їх конституційного обов'язку, а треба оцінювати в більш широкому аспекті демократизації суспільних відносин та забезпечення конституційної

законності, що передбачають від особи поваги до конституційних прав і свободи, а також не посягання на честь і гідність інших осіб, додержання та виконання юридичних актів, що видані органами державної влади, а також судових рішень та вироків, що набули законної сили.

ВИСНОВКИ

В монографії здійснена спроба розглянути конституційний обов'язок людини і громадянина додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей як багатоаспектне явище, в якому виокремлюються питання теорії і практики.

Конституційні обов'язки людини і громадянина є одним із основних елементів конституційно-правового статусу особи, необхідною складовою взаємодії держави, права та індивіда, важливою умовою підтримки стійкості та стабільності в суспільстві, забезпечення прав, свобод і поєднання громадських та особистих інтересів.

Конституційні обов'язки – це серцевина, центр правової сфери, де міститься ключ до вирішення певного кола юридичних проблем. Саме в обов'язках не тільки юридично оформлюються стандарти поведінки особи, що визнаються і гарантуються державою, а й фактично розкриваються ті основні принципи взаємовідносин між державою та особою, які на певному етапі держава вважає можливими, корисними, доцільними чи обов'язковими для її нормального функціонування і для життєдіяльності та розвитку суспільства загалом. Інститут конституційних обов'язків є одним з основних елементів конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні, невиконання яких певною частиною членів суспільства неправомірно змінює їх конституційно-правовий статус на шкоду статусу інших його членів, права і свободи яких, відповідно, фактично обмежуються.

В науковій юридичній літературі були здійсненні спроби розкрити поняття обов'язку через такі категорії як правова належність, правова необхідності та правова можливість. Вважаємо, що найбільш доцільно поняття конституційного обов'язку людини і громадянина розкривати через категорію правової необхідності, оскільки така виступає однією із конкретизуючих та основоположних рис обов'язку і є конкретизованим і

формалізованим правилом поведінки, яке визначається Конституцією України.

При розкритті поняття конституційного обов'язку людини і громадянина варто розмежувати наступні категорії – сутність, зміст та форми обов'язку. За своєю суттю, конституційний обов'язок є необхідністю певної поведінки людини і громадянина, що зумовлена Конституцією України. За своїм змістом – це необхідність передбаченої Конституцією України поведінки людини і громадянина в інтересах суспільства, держави та інших осіб щодо створення і захисту суспільних і власних благ. За формою – це вид юридичних обов'язків, які являють собою необхідність поведінки людини і громадянина в межах і порядку, передбачених Конституцією України.

Характеризуючи інститут конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні за суттю, змістом і формою, автор вважає, що конституційні обов'язки людини і громадянина можна визначити як різновид юридичних обов'язків, встановлену і гарантовану, забезпечену державою необхідність поведінки людини і громадянина в Україні в інтересах суспільства, держави та інших осіб, в межах і порядку, передбачених Конституцією України щодо створення, набуття та захисту суспільних і власних благ.

Конституційно-правовий інститут обов'язків людини і громадянина почав формуватися лише після Другої Світової війни, однак до цього періоду існували випадки їх закріплення в окремих законах, звичаях тощо.

В процесі становлення та розвитку обсяг обов'язків людини і громадянина не залишався незмінним. Загалом традиційними обов'язками, які держава не прямо чи відкрито покладала на громадян, були, зокрема, підкорення законам та іншим нормативним актам, сплата податків, військова повинність тощо.

Еволюція становлення та розвитку конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні поділяється на чотири періоди: початковий –

характеризується встановленням і закріпленням обов'язків вперше на конституційному рівні у Конституції Пилипа Орлика (1710 р. – середина ХІХ ст.); другий – встановленням обов'язків конституційними проектами та першими конституційними актами України часів нової історії, які закріплювали, зокрема, обов'язок сплати податків і зборів та військовий обов'язок (середина ХІХ ст. – початок ХХ ст.); третій – встановленням і розвитком конституційних обов'язків радянськими конституціями – 1919, 1929, 1937, 1978 років, коли в Конституції УРСР 1937 р. вперше на конституційному рівні був закріплений обов'язок додержуватися Конституції та виконувати закони. Розглядаючи цей період слід підкреслити послідовне збереження класового підходу до встановлення обов'язків, відображення в них ідеї диктатури пролетаріату (1919–1991 рр.); четвертий – встановленням обов'язків конституційними актами незалежної України, а саме процесом новелізації традиційних обов'язків і встановленням нових (1991 р. – сучасний період).

Аналіз становлення конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні показує, що кожен новий етап конституційного розвитку суспільства зумовлював зміну кількісного складу, зміст інституту обов'язків людини і громадянина. Вказана закономірність пояснюється соціально-економічними умовами розвитку суспільства, співвідношенням політичних сил в державі, ідеологічними, культурними та іншими чинниками.

Обов'язок неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей займає пріоритетне місце в системі конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні, яка в свою чергу, є основним елементом системи конституційних прав, свобод, обов'язків.

Запропоноване певне коло критеріїв класифікації обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Так, згідно суб'єкта на якого

покладаються конституційні обов'язки належить до загальних обов'язків; за сферою функціонування – до особистих обов'язків; за способом закріплення – це є обов'язок, закріплений в Конституції України; за черговістю конституційного закріплення належить до обов'язків третього періоду конституційного розвитку.

Зміст конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей виражається в двох аспектах: по-перше, в необхідності здійснювати активні позитивні дії на користь інших учасників правовідносин; по-друге, в необхідності утримуватися від дій, що заборонені нормами права.

В основу поняття конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей закладена категорія необхідності, а всебічне визначення вказаного обов'язку передбачає обґрунтування його за суттю, змістом та формою.

За своєю суттю конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей – це є необхідність здійснення, реалізації волі українського народу. За своїм змістом – це своєрідна участь людини, громадянина у здійсненні функцій Конституції України та законів України і відповідно участь у здійсненні функцій суспільства і держави. За формою – це один з основних видів конституційних обов'язків, який є втіленням волі народу в межах і порядку, передбачених Конституцією України.

Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей можна визначити як один з основних конституційних обов'язків, який являє собою необхідність підпорядкування поведінки людини і громадянина волі українського народу, вираженої в нормах Основного Закону та інших законах України, узгодженої з політикою держави з метою забезпечення реалізації

функцій Конституції та законів України в межах і порядку, передбачених Конституцією України, та вияву поваги до прав і свобод, честі і гідності інших людей.

Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей розглядається як комплексний обов'язок, складовими елементами якого є обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. У свою чергу, досліджуваний обов'язок необхідно розглядати не лише окремо, а й у системі всіх конституційних обов'язків людини і громадянина.

Проблематика інституту конституційних обов'язків людини та громадянина потребує окремих змін та уточнень. Стан дотримання та виконання даного елемента конституційно-правового статусу особи в Україні не є цілком задовільним, у зв'язку з чим автором висуваються окремі пропозиції щодо удосконалення низки статей Конституції України, присвячених обов'язкам людини і громадянина.

Пропонується змінити чинну редакцію ч. 1 ст. 68 Конституції України наступним чином: “Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України, законів України та інших нормативно-правових актів, поважати та не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей”.

Оцінюючи існуючі в нашій державі окремі факти прояву вандалізму по відношенню до державних символів України, що були скоєні як громадянами України так і іноземцями варто на конституційному рівні, як загальний обов'язок, що стосується всіх осіб, які перебувають на території України, закріпити “обов'язок кожного шанувати державні символи України”, який на сьогодні поки що покладається лише на громадян України.

Форми реалізації конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи,

честь і гідність інших людей – це процес втілення конституційно-правових норм щодо конституційного обов'язку на практиці.

Формами реалізації розглядуваного обов'язку є виконання та додержання. Додержання – це форма, в якій відбувається реалізація конституційного обов'язку тоді, коли у ньому чітко вказані приписи необхідної поведінки, що не потребують додаткової регламентації. Виконання передбачає високий ступінь активності суб'єктів конституційного обов'язку та орієнтує їх на здійснення конституційних вимог, проведення з цією метою різноманітних заходів: економічних, політичних, наукових, організаційних та інших, тобто виконання досліджуваного конституційного обов'язку передбачає активну поведінку суб'єктів даного обов'язку, а додержання – пасивну, в рамках конституційних приписів.

Аналіз положень Конституції України, інших законів, нормативно-правових актів зумовлює висновки про те, що механізм забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей є правомірною безпосередньою діяльністю (поведінкою) самих громадян по виконанню цього обов'язку. Правовий механізм забезпечення виконання вказаного конституційного обов'язку варто розглядати з позиції діяльності як самого носія обов'язку, так і органів, організацій та осіб, що виступають в якості зобов'язаних стосовно носія. Процес забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей складається з прийняття людиною, громадянином рішення про конкретні шляхи і засоби перетворення в життя вказаного обов'язку, організацію виконання прийнятого рішення і фактичного виконання цього рішення. Але перш ніж перейти до цієї діяльності, носій обов'язку повинен усвідомити їх зміст, межі та порядок виконання, як це передбачено в нормах права. Після усвідомлення суб'єкт приймає рішення вже про конкретні шляхи та засоби

перетворення в життя обов'язку, його виконання. Таким чином, діяльність по забезпеченню виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей включає безпосередньо організацію та фактичне виконання прийнятого рішення, а в деяких випадках вона може включати і спеціальну організаційну діяльність компетентних органів держави і суспільних організацій по застосуванню норм та фактичне виконання актів застосування.

Механізм забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей – це сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих, передбачених Конституцією і законами України організаційних, нормативно-правових та інших засобів матеріального, процесуального, примусового, стимулюючого характеру по забезпеченню його виконання людиною і громадянином в Україні.

Організаційно-правовий механізм забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей – це передбачена Конституцією і законами України система органів державної влади, державних і недержавних організацій та інших інститутів, які забезпечують виконання даного конституційного обов'язку. Організаційно-правова діяльність переводить зафіксований в правовій нормі обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей в стадію його виконання. Вона служить засобом, що гарантує виконання даного обов'язку. Ефективне виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей зумовлює необхідність різноманітної організаційно-виконавчої і розпорядчої діяльності державних органів та посадових осіб, контролю за належним його

виконанням з боку всіх ланок державного апарату, а також суб'єктів держави.

Нормативно-правовий механізм забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей охоплює конституційне, адміністративне, кримінальне, цивільне, трудове та інші галузі права, які є засобами реалізації суб'єктивного права – прав, свобод і обов'язків. Основними елементами нормативно-правового механізму є: а) юридичний процес, порядок виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей; б) юридична відповідальність за невиконання або неналежне виконання вказаного конституційного обов'язку; в) норми-принципи, передбачені Конституцією України і законами України щодо виконання відповідного конституційного обов'язку; г) пільги та заохочення як один із правових засобів, які сприяють ефективності виконання даного конституційного обов'язку; д) правова культура та правосвідомість громадян, серед яких особливе місце займає конституційна культура; е) режим конституційної законності.

Механізм забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей – це збалансована і зорієнтована на досягнення позитивного результату сукупність інституційних та нормативних елементів, за допомогою яких здійснюється охорона і захист Конституції України та законів України, повага прав, честі та гідності людини, встановлюється такий режим функціонування суспільних відносин, при якому досягається повна реалізація всіх вимог забезпечення виконання вказаного обов'язку. Належна дія цього механізму визначається збалансованістю і узгодженістю функціонування всіх його елементів, відсутністю пріоритетного становища будь-кого з них. Максимальна

ефективність механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей можлива за умов ефективної діяльності всіх державних інституцій. Найважливішими критеріями їх діяльності є мета, засоби її досягнення та результат діяльності.

Важливою умовою ефективного функціонування механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей є можливість впливу інституційних та нормативних елементів цього механізму на всі стадії правового регулювання. Це означає, що функціонування механізму повинно забезпечити як охорону (створення необхідних умов для забезпечення виконання обов'язку додержуватися Конституції України та законів України), так і захист Конституції України та законів України. Це також передбачає можливість впливу нормативних та інституційних елементів механізму на всі сфери правового регулювання: законотворчість, реалізацію та застосування права.

На нашу думку, на виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, на ефективність цього процесу в реальному житті впливає багато факторів політичного, економічного, організаційного, соціально-психологічного порядку, які включені в процес здійснення цього обов'язку. Іншими словами, механізм забезпечення виконання даного конституційного обов'язку характеризується комплексною єдністю: всі форми його функціонування (правові та неправові) пов'язані воедино і здійснюють вплив один на одного.

.....

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна декларація прав людини / [М-во юстиції України]. – К. : ЛОГОС, 1998. – 8 с.
2. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. : “Вид-во “Право”. Українська Правнича Фундація, 1996. – 63 с.
3. Эбзеев Б. С. Личность и государство в России: взаимная ответственность и конституционные обязанности / Эбзеев Б. С. – М : Норма, 2007. – 384 с.
4. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посібник / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
5. Теория государства и права / [под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько]. – М. : Юристь, 2001. – 776 с.
6. Конституційне право України: Академічний курс : підручник : в 2 т. / [за заг. ред. Ю. С. Шемшученка]. – К. : ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2006–2008. –
Т. 2. – 2008. – 800 с.
7. Конституційне право України / [за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики]. – К. : Український центр правничих студій, 1999. – 376 с.
8. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні : навч. посібник / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
9. Чхиквадзе В. М. Гуманизм, мир, личность / Чхиквадзе В. М. – М. : Наука, 1981. – 285 с.
10. Права человека: [учебник для вузов / отв. ред. Е. А. Лукашева]. – М. : Норма, 2004. – 576 с.
11. Козлова Е. И. Конституционное право России : учебник / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристь, 2004. – 587 с.

12. Чиркин В. Е. Конституционное право России : [учебник] / Вениамин Евгеньевич Чиркин. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 2004. – 463 с.
13. Конституційне право України / [за ред. В. Ф. Погорілка]. – К. : Наукова думка, 2002. – 734 с.
14. Кравченко В. В. Конституційне право України : [навч. посібник] / Кравченко В. В. – [4-е вид., випр. і доп.]. – К. : Атіка, 2006. – 568 с.
15. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России : [учебное пособие] / Леонид Дмитриевич Воеводин. – М. : Инфра*М-Норма, 1997. – 298 с.
16. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : [підручник] / Фрицький О. Ф. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.
17. Тодыка Ю. Н. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине / Ю. Н. Тодыка, О. Ю. Тодыка. – К. : Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2004. – 368 с.
18. Усанов В. Е. Конституционное (государственное) право Российской Федерации : учебник / В. Е. Усанов, С. В. Хмелевский ; под общ. ред. Хмелевской С. А., Хмелевского С. В. – М. : ПЕР СЭ, 2003. – 576 с.
19. Коропецки О. Государство и личность в период построения и совершенствования развитого социализма (На опыте СССР и ЧССР) : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Коропецки О. – М., 1981. – 199 с.
20. Летнянчин Л. І. Конституційні обов’язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Летнянчин Л. І. – Харків, 2002. – 211 с.
21. Матузов Н. И. Исследование проблемы юридических обязанностей граждан СССР / М. И. Матузов, Б. М. Семенко // Советское государство и право. – 1980. – № 12. – С. 28–37.

22. Ем В. С. К вопросу о понятии, содержании и сущности правовых обязанностей / В. С. Ем // Вестник Московского университета. – Серия 11 : Право. – 1981. – № 1. – С. 56–62.
23. Масленников В. А. Конституционные обязанности граждан СССР: сущность и проблемы реализации / В. А. Масленников // Советское государство и право. – 1983. – № 6. – С. 3–10.
24. Масленников В. А. Конституционные обязанности советских граждан / Масленников В. А. – М. : Знание, 1970. – 48 с.
25. Юридические гарантии конституционных прав и свобод личности в социалистическом обществе / [под ред. Л. Д. Воєводина]. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1987. – 322 с.
26. Семенко Б. М. О научной разработке проблемы юридических обязанностей советских граждан / Б. М. Семенко // Вопросы теории государства и права. – 1976. – Вып. 4. – С. 145–155.
27. Алексеев С. С. Проблемы теории права : курс лекцій : в 2 т. / С. С. Алексеев. – Свердловськ : Свердловский юрид. ин-т, 1972–1973. – Т. 1. – 1972. – 395 с.
28. Большой юридический словарь / [ред. А. Я. Сухарев, авт.-сост. В. Н. Додонов]. – М. : ИНФРА – М., 1998. – 790 с.
29. Хропанюк В. Н. Теория государства и права : учеб. пособие [для высших учеб. заведений] / Валентин Николаевич Хропанюк. – М. : “Интерстиль”, 1999. – 377 с.
30. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: [підручник] / Ольга Федорівна Скакун. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
31. Смоленский М. Б. Конституционное право Российской Федерации : учебник / М. Б. Смоленский, М. В. Мархгейм. – М. : ИКЦ “МарТ”; Ростов н/Д : Издательский центр “МарТ”, 2003. – 448 с. – (Серия “Юридическое образование”).

32. Wierusrewski R. Podstawowe obowieszki obywateli PRL / Wierusrewski R. – Wrocław W-w Krakow – Gdansk – Lodz, 1984. – 255 s.
33. Конституционный статус гражданина / [отв. ред. Б. Н. Топорнин]. – М. : Наука, 1989. – 208 с.
34. Эбзеев Б. С. Человек, народ, государство в конституционном строе Российской Федерации / Эбзеев Б. С. – М. : Юрид. лит., 2005. – 576 с.
35. Витрук Н. В. Социальное содержание конституционных и иных прав и обязанностей советских граждан / Н. В. Витрук // Доклады по вопросам конкретной экономики. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1963. – С. 33–39.
36. Права личности в социалистическом обществе / [отв. ред. В. Н. Кудрявцев, М. С. Строгович]. – М. : Наука, 1981. – 272 с.
37. Ratajczak A. Podstawowe obowiazki obywateli / A. Ratajczak // Prawa I obowiazki obywatelskie w Polsce I Swiecie. W-wa, 1978. – S. 13–15.
38. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права / Братусь С. Н. – М. : Юрид. лит., 1950. – 367 с.
39. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / Кечекьян С. Ф. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1958. – 187 с.
40. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / Даль В. – М. : Русский язык, 1978–1980. –
Т. 2. – 1979. – 779 с.
41. Дробницкий О. Г. Долг / О. Г. Дробницкий // Большая советская энциклопедия : в 30 т. – М. : “Советская энциклопедия”, 1969–1978. –
Т. 8. – 1972. – 591 с.
42. Кант И. Сочинения : в 6 т. / И. Кант ; [под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др.]. – М. : Мысль, 1963–1966. –
Т. 4. – Ч. 1. – 1965. – 544 с.
43. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет : в 2 т. / Гегель Г. В. Ф. ; [сост., общ. ред. А. В. Гулыги]. – М. : Мысль, 1970–1971. –

Т. 2. – 1971. – 630 с.

- 44.Ткаченко Ю. Г. Социалистические правоотношения / Ткаченко Ю. Г. – М. : Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР. Всесоюзный юрид. заочный ин-т, 1961. – 30 с.
- 45.Лепешкин А. И. Правовое положение советских граждан / Лепешкин А. И. – М. : Мысль, 1966. – 55 с.
- 46.Мальцев Г. В. Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы) / Мальцев Г. В. – М. : Юрид. лит., 1968. – 142 с.
- 47.Матузов Н. И. Правовая система и личность / Матузов Н. И. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 293 с.
- 48.Масленников В. А. Конституционные обязанности граждан / В. А. Масленников // Конституционный статус личности в СРСР. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 84–100.
- 49.Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Витрук Н. В. – М. : Наука, 1979. – 229 с.
- 50.Федотов М. А. Конституционный статус советского гражданина (вопросы теории) : [учеб. пособие] / Федотов М. А. – М. : Всесоюз. юрид. заочн. ин-т, 1982. – 71 с.
- 51.Конституционное право : энциклопедический словарь / [отв. ред. С. А. Авакьян]. – М. : НОРМА, 2000. – 676 с.
- 52.Конституція незалежної України : [навч. посібник / за ред. В. Ф. Погорілка, Ю. С. Шемчушенка, В. О. Євдокимова]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Спілка юристів України, 2000. – 428 с.
- 53.Батанов О. В. Обов'язок конституційний / О. В. Батанов // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. Ю. С. Шемшученко (голова ред.) та ін.]. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 4: Н–П. – 2002. – 717 с.

54. Керимов Д. А. Философские проблемы права / Керимов Д. А. – М. : Мысль, 1972. – 472 с.
55. Семенко Б. М. Юридические обязанности граждан СРСР (вопросы теории) : автореф. дисс. на соискание учен. степени кандидата юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теория и история государства и права” / Б. М. Семенко. – Саратов, 1978. – 21 с.
56. Социалистическая концепция прав человека / [отв. ред. В. М. Чхиквадзе, Е. А. Лукашева]. – М. : Наука, 1986. – 221 с.
57. Щетинин Б. В. Проблемы теории советского государственного права / Щетинин Б. В. – М. : Юрид. лит., 1974. – 288 с.
58. Общая теория прав человека / [рук. авт. колл. и отв. ред. Е. А. Лукашева]. – М. : НОРМА, 1996. – 520 с.
59. Еременко Ю. П. Советская Конституция и законность / Ю. П. Еременко ; [науч. ред. Ржевский В. А.]. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1982. – 170 с.
60. Погорілко В. Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні / Погорілко В. Ф., Головченко В. В., Сірій М. І. – К. : Ін Юре, 1997. – 52 с.
61. Фейербах Л. Избранные философские произведения : в 2 т. / Л. Фейербах ; [общ. ред. и вст. ст. М. М. Григорьяна]. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 1. – 1955. – 676 с.
62. Буткевич В. Права людини в Україні / В. Буткевич // Права людини в Україні : щорічник 1993 р. – К. : Укр. правнича фундація, 1995. – С. 20–48.
63. Білоскурська О. Щодо поняття конституційних обов’язків / О. Білоскурська // Право України. – 2004. – № 10. – С. 85–88.
64. Слюсаренко А. Г. Історія української Конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Т-во “Знання України”, 1993. – 192 с.

65. Начерки конституції республіки Георгія Андрузького // Історія української Конституції / [упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко]. – К. : Право, 1997. – 464 с. – (Українська правнича фундація).
66. Полный Свод Законов Российской Империи. В 2 книгах / [под ред. А. А. Добровольского]. – СПб : Изд-ие юрид. книж. магазина И. И. Зубкова под фирмою “Законоведение”, 1911. –
Кн. 1: Т. 1–8. – 3522 с.
67. Кудинов О. А. К проблемам истории Российского государства (государственно-правые аспекты). Полемические заметки : эссе / О. А. Кудинов // Право и политика. – 2001. – № 4. – С. 98–106.
68. Білоскурська О. В. Історія становлення конституційних обов’язків в Україні / О. В. Білоскурська // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 19. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 242–247.
69. Стецюк П. Конституційний проект Теодота Галіпа “Основні права і обов’язки українських громадян” / П. Стецюк // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. – 2000. – Вип. 35. – С. 163–170
70. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки // Історія української Конституції / [упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко]. – К. : Право, 1997. – С. 175–181.
71. Вітрук М. В. Конституційні обов’язки радянських громадян / М. В. Вітрук // Радянське право. – 1971. – № 11. – С. 14–18.
72. Личность, общество и государство / [отв. ред. В. Ф. Коток, В. С. Тадевосян]. – М. : Наука, 1966. – 248 с.
73. Лепешкин А. И. Курс советского государственного права : в 2 т. / А. И. Лепешкин. – М. : Госюриздат, 1961–1962. –
Т. 1. – 1961. – 559 с.

74. Советское государственное право / [под ред. С. С. Студеникина, Н. П. Фарберова, Б. П. Кравцова, А. Е. Дунаева, Д. С. Карева, Н. А. Пономарева, И. Я. Куприка]. – М. : Госюриздат, 1950. – 422 с.
75. Денисов А. И. Советское государственное право / А. И. Денисов, М. Г. Кириченко. – М. : Госюриздат, 1957. – 335 с.
76. Витрук Н. В. Социально-правовой механизм реализации конституционных прав и свобод граждан / Н. В. Витрук // Конституционный статус личности в СССР. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 195–210.
77. Конституция развитого социализма : [учеб. пособие / под ред. В. Н. Кудрявцева, И. А. Азовкина, С. Г. Келина и др.]. – [2-е изд.]. – М. : Политиздат, 1978. – 278 с.
78. Советское государственное право : [учебник для сред. спец. учеб. заведений / под ред. М. Г. Кириченко]. – М. : Высшая школа, 1983. – 320 с.
79. Эбзеев Б. С. Вопросы классификации конституционных прав и обязанностей советских граждан / Б. С. Эбзеев // Проблемы конституционного права. – 1974. – Вып. 1 (2). – С. 99–109.
80. Теория государства и права : [учебник для вузов / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова]. – [2-е изд., изм. и доп.]. – М. : Изд-во НОРМА, 2003. – 616 с.
81. СБУ розкрила вандалізм на Говерлі, керований з Москви // Українська правда. – 2007. – 20 жовтня.
82. Конституційне право України : [підручник для студ. вищих навч. закладів / за ред. Ю. М. Тодици, В. С. Журавського]. – К. : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2002. – 544 с.
83. Погорілко В. Ф. Конституційне право України : Академічний курс : підручник : в 2 т. / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко ; [за ред. В. Ф. Погорілка]. – К. : ТОВ “Юридична думка”, 2006–2008. –

Т. 1. – 2006. – 544 с.

84. Конституційно-правові засади становлення української державності / [Тацій В. Я., Тодика Ю. М., Данильян О. Г. та ін. ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики]. – Харків : Право, 2003. – 328 с.
85. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика : монографія / [відп. ред. В. Ф. Погоріло]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; А.С.К., 2003. – 652 с. – (Нормативні документи та коментарі).
86. Баглай М. В. Малая енциклопедія конституционного права / М. В. Баглай, В. А. Туманов. – М. : Изд-во БЕК, 1998. – 506 с.
87. Стефанчук Р. О. Цивільно-правовий захист честі, гідності та репутації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 “Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / Р. О. Стефанчук. – К., 2000. – 17 с.
88. Грищук О. В. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загально-теоретичні аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / О. В. Грищук. – К., 2002. – 20 с.
89. Нагребельний В. П. Честь і гідність / В. П. Нагребельний, Ю. В. Швець // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова ред.) та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 1998–2004. –

Т. 6: Т–Я. – 2004. – 765 с.

90. Права людини в Україні – 2007 : доповідь правозахисних організацій / [за ред. Є. Захарова]. – Харків : Права людини, 2008. – 304 с. – (Українська Гельсінська спілка з прав людини. Харківська правозахисна група).
91. Права людини в Україні – 2006 : доповідь правозахисних організацій / [за ред. Є. Захарова]. – Харків : Права людини, 2007. – 528 с. – (Українська Гельсінська спілка з прав людини. Харківська правозахисна група).

92. Білоскурська О. В. Конституційний обов'язок людини і громадянина неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи інших людей: поняття і зміст / О. В. Білоскурська // Адвокат. – 2006. – № 7. – С. 20–23.
93. Цивільний кодекс України : коментар / [за ред. Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко]. – Харків : ТОВ “Одісей”, 2003. – 856 с.
94. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2000 р. / [за ред. М. І. Мельника, С. І. Хавронюка]. – К. : Каннон, А.С.К., 2001. – 1104 с.
95. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України від .../ Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 1. – Ст. 1.
96. Про телебачення і радіомовлення : Закон України (в редакції від 12.01.2006 р.) / Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 18. – Ст. 155
97. <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0009700-96>
98. Костецька Т. А. Право на інформацію в Україні / Костецька Т. А. – К. : ІДП НАНУ, Вища школа права, 1998. – 39 с.
99. Матузов Н. И. Личность. Право. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права / Матузов Н. И. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1972. – 292 с.
100. Білоскурська О. В. Теоретичні та практичні проблеми конституційного обов'язку людини і громадянина неухильно додержуватися Конституції України та законів України / О. В. Білоскурська // Часопис Київського університету права НАН України. – 2006. – № 3. – С. 59–62.
101. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права : в 4 т. / Г. Ф. Шершеневич. – Москва : Изд-ие Бр. Башмаковых, 1911–1912. – Вып. 3. – 1911. – 698 с.
102. Краткий словарь по философии / [под общ. ред. И. В. Блауберга, И. К. Мантина]. – [4-е изд.]. – М. : Политиздат, 1982. – 431 с.

103. Горбатенко В. П. Воля / В. П. Горбатенко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 1998–2004. –
Т. 1: А–Г. – 1998. – 669 с.
104. Безуглов А. А. Конституционное право России : в 3 т. / А. А. Безуглов, С. А. Солдатов. – М. : Профобразование, 2001. –
Т. 1. – 2001. – 800 с.
105. Погорілко В. Поняття та юридичні властивості Конституції України / В. Погорілко, В. Федоренко // Право України. – 2006. – № 11. – С. 4–10.
106. Оніщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи : монографія / Н. М. Оніщенко ; [відп. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2008. – 320 с.
107. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины – Основной Закон государства и общества : учеб. пособие / Тодыка Ю. Н. – Харьков : Факт, 2001. – 382 с.
108. Тесленко М. “Непорухність” Конституції як особлива гарантія її правової охорони / М. Тесленко // Право України. – 2006. – № 11. – С. 10–14.
109. Литвин В. Жити і діяти за Конституцією треба навчитися всім / В. Литвин // Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя Конституції України і 15-ї річниці незалежності України : [зб. наук. статей / за ред. Ю. С. Шемшученка]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – С. 12–16.
110. УНІВЕРСАЛ національної єдності // Урядовий кур’єр. – 2006. – 5 серпня. – № 145.
111. Погорілко В. Ф. Основи конституційного ладу / Погорілко В. Ф. – К. : Ін Юре, 1997. – 40 с.

112. Тесленко М. Держава і правова охорона конституції / М. Тесленко // Право України. – 2005. – № 2. – С. 89–91.
113. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 04.02.1994 р. / Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 23. – Ст. 161.
114. Погорілко В. Ф. Конституція України: проблеми теорії і практики / В. Ф. Погорілко // Правова держава : Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2001. – Вип. 12. – С. 141–158.
115. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України : академічне видання / О. В. Скрипнюк. – Х. : Право, 2009. – 468 с.
116. Государственное право Российской Федерации / [под ред. О. Е. Кутафина]. – М. : Юрид. лит., 1996. – 584 с.
117. Эбзеев Б. С. Конституция. Правовое государство. Конституционный Суд : [учеб. пособие для вузов] / Б. С. Эбзеев. – М. : Закон и право, 1996. – 349 с.
118. Лучин В. О. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации / Лучин В. О. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 687 с.
119. Шаповал В. Теоретичні проблеми реалізації норм Конституції України / В. Шаповал // Право України. – 1997. – № 6. – С. 3–7.
120. Базылев Б. Т. Сущность позитивной юридической ответственности / Б. Т. Базылев // Правоведение. – 1979. – № 4. – С. 40–46.
121. Wagner Ingo Theoretisches zum subjektiven Recht in der entwickelten sozialistischen Gesellschaft // Staat und Recht. – 1979. – № 8. – S. 682.
122. Эбзеев Б. С. Советское государство и права человека. Конституционные вопросы / Эбзеев Б. С. ; [под ред. И. Е. Фарбера]. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1986. – 182 с.
123. Загальна теорія держави і права / [за ред. В. В. Копейчикова]. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 320 с.

124. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. / Алексеев С. С. – М. : Юрид. лит., 1981–1982. –
Т. 1. – 1981. – 359 с.
125. Проблемы общей теории права и государства / [под общ. ред. В. С. Нерсесянца]. – М. : Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА*М), 2002. – 832 с.
126. Явич Л. С. Право развитого социалистического общества (сущность и принципы) / Явич Л. С. – М. : Юрид. лит., 1978. – 224 с.
127. Погорілко В. Ф. Теоретичні і практичні проблеми сучасного українського державотворення / В. Ф. Погорілко // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 4. – С. 87–95.
128. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 08.06.2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333.
129. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Чинне законодавство (зі змінами та доповненнями станом на 1 серпня 2005 р.). – К. : Вид. Паливода А. В., 2005. – 200 с.
130. Про мови в УРСР : Закон України від 06.03.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 24. – Ст. 159.
131. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.
132. Про освіту : Закон України (в редакції від 23.03.1996 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 21. – Ст. 84.
133. Про загальну середню освіту : Закон України від 13.05.1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230.
134. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
135. Панов М. І. До проекту Закону України “Про нормативні правові акти” / М. І. Панов, М. П. Воронов // Вісник Академії правових наук України. – 1995. – № 4. – С. 140–141.

136. Бережнов А. Г. Государство и личность / А. Г. Бережнов // Общая теория государства и права: Академический курс: в 2 т. / [под ред. М. Н. Марченко]. – М. : Изд-во “Зерцало”, 2003. –
Т. 1: Теория государства. – 2003. – 416 с.
137. Бутылин В. Н. Основы государственно-правового механизма охраны конституционных прав и свобод граждан : учеб. пособие / Бутылин В. Н. – М. : Изд-во Рос. экон. акад., 2002. – 205 с.
138. Лучин В. О. Теоретические проблемы реализации конституционных норм : дис. .... докт. юрид. наук. в форме науч. доклада : 12.00.02 / Лучин В. О. – М., 1993. – 83 с.
139. Реализация прав граждан в условиях развитого социализма / [под ред. Е. А. Лукашевой]. – М. : Наука, 1983. – 264 с.
140. Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Волинка К. Г. – К., 2000. – 178 с.
141. Марцеляк О. В. Контрольно-наглядові органи в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав і свобод громадян України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 “Конституційне право” / О. В. Марцеляк. – Харків, 1997. – 22 с.
142. Виноградов П. Г. Очерки по теории права / Виноградов П. Г. – М. : Т-во Скоропеч. А. А. Левенсон, 1915. – 153 с.
143. Хрыкин А. П. К вопросу о правовом механизме реализации конституционных обязанностей советских граждан / А. П. Хрыкин // Конституционное законодательство и вопросы государственного управления. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1985. – С. 53–62.
144. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики : монография / Тодыка Ю. Н. – Харьков : Факт, 2000. – 608 с.

145. Демидов А. И. Учение о политике: философские основания / Демидов А. И. – М. : НОРМА, 2001. – 283 с.
146. Білоскурська О. В. Організаційно-правовий механізм забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України / О. В. Білоскурська // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 3. – С. 84–89.
147. Білоскурська О. В. Актуальні питання механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України / О. В. Білоскурська // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 3. – С.78–82.
148. Ткаченко Ю. В. Проблеми конституційної законності в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. “Конституційне право” / Ткаченко Ю. В. – Харків, 2001. – 19 с.
149. Шемшученко Ю. С. Конституція України і права людини / Ю. С. Шемшученко // Право України. – 2001. – № 8. – С.13–15.
150. Шемшученко Ю. С. Роль і значення Конституції України у державотворенні і правотворенні: проблеми теорії і практики / Ю. С. Шемшученко // Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя Конституції України і 15-ї річниці незалежності України : зб. наук. статей / [за ред. Ю. С. Шемшученка]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – С. 6–12.
151. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16.10.1996 р. // Відомості Верховної Ради, 1996. – № 49. – Ст. 272.
152. Савченко М. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина та їх захист органами конституційної юрисдикції / М. Савченко // Право України. – 1998. – № 2. – С. 3–9.

153. Органи державної влади України : монографія / [за ред. В. Ф. Погорілка]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 592 с.
154. Про внесення змін до Конституції України : Закон України від 08.12.2004 р. // Голос України. – 2004. – 8 грудня.
155. Тацій В. Прокуратура в системі поділу влад / В. Тацій // Юридичний вісник України. – 1999. – 16–22 грудня.
156. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради. – 1994. – № 11. – Ст. 50.
157. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України : монографія / Скрипнюк О. В. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 600 с.
158. Білоскурська О. В. Нормативно-правовий механізм забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України / О. В. Білоскурська // Адвокат. – 2005. – № 12. – С. 15–18.
159. Кучинский В. А. Конкретизация конституционных прав и обязанностей советских граждан как юридическая гарантия их осуществления / В. А. Кучинский // Конституция СССР: проблемы государственного и советского строительства. – М. : Институт государства и права АН СССР, 1980. – С. 108–112.
160. Воеводин Л. Д. Конституционные права и обязанности советских граждан / Воеводин Л. Д. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 300 с.
161. Сапун В. А. Механизм реализации советского права / В. А. Сапун // Правоведение. – 1988. – № 1. – С. 3–10.

162. Коментар до Конституції України : науково-популярне видання / [гол. ред. В. Ф. Опришко]. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. – 376 с.
163. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. Очерк теории / Братусь С. Н. – М. : Юрид. лит., 1976. – 215 с.
164. Малеин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность / Малеин Н. С. – М. : Юрид. лит., 1985. – 192 с.
165. Диденко Н. Г. Право и свобода / Н. Г. Диденко, В. Н. Селиванов // Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 4–27.
166. Недбайло П. Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм / П. Е. Недбайло // Правоведение. – 1971. – № 3. – С. 49–53.
167. Строгович М. С. Сущность юридической ответственности / М. С. Строгович // Советское государство и право. – 1979. – № 5. – С. 72–78.
168. Лучин В. О. Реализация конституционных норм: общее и особенное / В. О. Лучин // Конституционная реформа в СССР: Актуальные проблемы. – М. : Институт государства и права АН СССР, 1990. – С. 39–52.
169. Краснов М. А. Юридическая ответственность – целостное правовое явление / М. А. Краснов // Советское государство и право. – 1984. – № 3. – С. 73–77.
170. Боброва Н. А. Ответственность в системе гарантий конституционных норм / Н. А. Боброва, Т. Д. Зражевская. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1985. – 153 с.
171. Колосова Н. М. Конституционная ответственность в Российской Федерации: Ответственность органов государственной власти и иных субъектов права за нарушение конституционного законодательства Российской Федерации / Колосова Н. М. – М. : Городец, 2000. – 192 с.

172. Слободян Н. До питання про підстави конституційно-правової відповідальності / Н. Слободян // Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя Конституції України і 15-ї річниці незалежності України : зб. наук. статей / [за ред. Ю. С. Шемшученка]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – С. 199–202.
173. Майданник О. Конституційно-правова відповідальність: ознаки, підстави, суб'єкти / О. Майданник // Право України. – 2001. – № 2. – С. 92–95, 118.
174. Лисенков С. Л. Заохочувальні норми / Л. С. Лисенков // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 1998–2004. –
Т. 2 : Д–Й. – 1999. – 741 с.
175. Баранов В. М. О некоторых условиях повышения юридической эффективности поощрительных норм советского права / В. М. Баранов // Вопросы теории государства и права : межвуз. науч. сб. / [отв. ред. М. И. Байтин]. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1976. – Вып. 4. – С. 115–134.
176. Про внесення змін до Указу Президента України від 03.07.98 р. “Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва” : Указ Президента України в редакції від 28.06.1999 р. // Офіційний вісник України. – 1999. – № 26. – Ст. 1230
177. Про альтернативну (невійськову) службу : Закон України від 11.05.2007 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 33. – Ст. 442.
178. Білоскурська О. В. Формування правосвідомості та її роль у моральному вихованні / О. В. Білоскурська // Гуманізація науки як

мегадисциплінарна проблема / [під ред. С. Д. Абрамовича]. – Чернівці : Книги – XXI, 2006. – С. 79–84

179. Конституция как фактор социальных изменений : сб. докладов / [отв. ред Л. О. Иванов]. – М. : Центр конституционных исследований МОНФ, 1999. – 108 с.
180. Тацій В., Тодика Ю. Конституція України і правосвідомість юристів // Вісник Академії правових наук України. – 1998. -№4 (15). – С.44
181. Тодика Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры граждан : монографія / Тодика Ю.Н. – Харьков : РАЙДЕР, 2001. – 160 с.
182. Сливка С.С. Професійна культура юриста (теоретико-методологічний аспект) – Львів: Світ, 1999. –С.62
183. Карпенко М. Правова держава – запорука законності і порядку у військах / М. Карпенко // Народна армія. – 1999. – 6 жовтня.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
Глава 1. Теоретичні питання конституційних обов’язків людини і громадянина в Україні	
§ 1. Конституційні обов’язки людини і громадянина як елемент конституційно-правового статусу особи і конституційно-правовий інститут	9
§ 2. Становлення і розвиток системи конституційних обов’язків людини і громадянина в Україні	31
Глава 2. Поняття, зміст і форми реалізації конституційного обов’язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей	
§ 1. Поняття та зміст конституційного обов’язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей	56
§ 2. Форми реалізації конституційного обов’язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей	93
Глава 3. Механізм забезпечення виконання конституційного обов’язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей	
§ 1. Поняття механізму забезпечення виконання конституційного обов’язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей	110
§ 2. Організаційно-правовий механізм забезпечення виконання конституційного обов’язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей	119
§ 3. Нормативно-правовий механізм забезпечення виконання конституційного обов’язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей	136
ВИСНОВКИ	158
ЛІТЕРАТУРА	167